

ΕΘΝΙΚΟ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΠΜΣ ΖΩΑ: ΗΘΙΚΗ, ΔΙΚΑΙΟ, ΕΥΖΩΙΑ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

«Η ευθανασία των ζώων συντροφιάς και θέματα βιοηθικής»

Μπούσιου Ελένη, Α.Μ.:7573132300021

Επιβλέπων καθηγητής: Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, Καθηγητής

Μέλη τριμελούς εξεταστικής επιτροπής :

*Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, Μέλος ΔΕΠ (Καθηγητής), Τμήμα Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ,
Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-
Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ*

*Φιλόθεος-Φώτιος Μαρούδας, Διδάκτωρ, Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο,
Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ*

*Μαρία Χωριανοπούλου, Μέλος ΔΕΠ (Επίκουρη Καθηγήτρια), Τμήμα Φιλοσοφίας,
ΕΚΠΑ*

Αθήνα, 12 Μαρτίου 2025.

ΕΘΝΙΚΟ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΠΜΣ ΖΩΑ: ΗΘΙΚΗ, ΔΙΚΑΙΟ, ΕΥΖΩΙΑ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

«Η ευθανασία των ζώων συντροφιάς και θέματα βιοηθικής»

Μπούσιου Ελένη, Α.Μ.:7573132300021

Επιβλέπων καθηγητής: Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, Καθηγητής

Μέλη τριμελούς εξεταστικής επιτροπής :

*Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, Μέλος ΔΕΠ (Καθηγητής), Τμήμα Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ,
Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-
Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ*

*Φιλόθεος-Φώτιος Μαρούδας, Διδάκτωρ, Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο,
Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ*

*Μαρία Χωριανοπούλου, Μέλος ΔΕΠ (Επίκουρη Καθηγήτρια), Τμήμα Φιλοσοφίας,
ΕΚΠΑ*

Αθήνα, 12 Μαρτίου 2025.

Copyright ©.....2024-2025.

Η συγγραφέας της εργασίας , κτηνίατρος, Μπούσιου Ελένη δηλώνει ότι διατηρεί τα συγγραφικά της δικαιώματα.

Δεν επιτρέπει την αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, είτε αυτό αφορά το όλο της, είτε το μέρος της, για εμπορικό σκοπό.

Οι όποιες απόψεις, ιδέες και θέσεις που καταγράφονται δεσμεύουν τη συγγραφέα και δεν εκφράζουν τις θέσεις των ιδρυμάτων που υλοποιούν το μεταπτυχιακό πρόγραμμα.

Για επικοινωνία το ηλεκτρονικό μου ταχυδρομείο :

ebousiou3@gmail.com

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Μέσα από την καρδιά μου θερμά ευχαριστήρια σε όλους τους πανεπιστημιακούς δασκάλους μου για τις γνώσεις, τις αξίες και τις στάσεις μας απέναντι στα ζώα, που μας πρόσφεραν κατά τη διάρκεια του εξαίρετου αυτού μεταπτυχιακού προγράμματος.

Ειδικότερα ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου, **κ. Ευάγγελο Πρωτοπαπαδάκη**, για την πολύτιμη καθοδήγησή του, την επιστημονική του υποστήριξη, την εμπιστοσύνη και την αφοσίωσή του στην πορεία της διπλωματικής μου εργασίας. Η εμπιστοσύνη του και οι εύστοχες συμβουλές του αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης τόσο στην εύρεση του θέματος όσο και σε όλο το χρονικό διάστημα της συγγραφής της εργασίας μου.

Αφιέρωση

Η παρούσα εργασία αφιερώνεται στο αγαπημένο μου γατάκι, το Βασιλάκη μου, τον οποίο με μεγάλη επιμονή και φροντίδα κατάφερα ως κτηνίατρος να διασώσω από την ευθανασία. Σήμερα υγιές και γεμάτο ζωντάνια απολαμβάνει τη ζωή του, μου χαρίζει υπέροχες στιγμές και μου υπενθυμίζει καθημερινά πως η ευθανασία των αγαπημένων μας ζώων αποτελεί την έσχατη λύση.

Περιεχόμενα

Περίληψη	7
Abstract	8
1. Εισαγωγή	9
1.1 Αποσαφήνιση εννοιών	10
1.1.1. Ζώα συντροφιάς	10
1.1.2. Ευθανασία ζώων συντροφιάς	12
1.1.3. Βιοηθική και ζώα συντροφιάς	14
2. Βιοηθικές προεκτάσεις για την ευθανασία των ζώων, περαιτέρω αποσαφηνίσεις του ορισμού της ευθανασίας και του σκοπού της και ισχύον νομοθετικό πλαίσιο	15
2.1. Ευθανασία και ηθική στην κτηνιατρική πρακτική των ζώων συντροφιάς	15
2.2. Ορισμοί ευθανασίας και ο σκοπός της	19
2.3. Νομοθεσία και κατευθυντήριες γραμμές για την ευθανασία των ζώων	24
3. Φιλοσοφικές θέσεις για τα ζώα	27
3.1. Στην ελληνική αρχαιότητα	27
3.2. Στη σύγχρονη εποχή	30
3.2.1. René Descartes	30
3.2.2. Immanuel Kant	32
3.2.3. Jeremy Bentham	34
3.2.4. Peter Singer	37
3.3.5. Tom Regan	41
4. Η ευθανασία στην Κτηνιατρική επιστήμη	44
4.1. Η πορεία της Κτηνιατρικής από την αρχαιότητα στο σήμερα	44
4.2. Κώδικες δεοντολογίας κτηνιάτρων και ευθανασία	46
4.3. Λόγοι που υποστηρίζουν τα αιτήματα ευθανασίας	49
5. Τα επακόλουθα της ευθανασίας (φροντίδες, συνέπειες, ηθικά ζητήματα)	53
5.1. Φροντίδα του ζώου μετά την ευθανασία	54
5.2. Τα επακόλουθα της ευθανασίας για τον ιδιοκτήτη	56
5.3. Ο αντίκτυπος της ευθανασίας στον κτηνίατρο	59
6. Συμπεράσματα	61
Βιβλιογραφία	63

Περίληψη

Η ευθανασία στην κτηνιατρική πρακτική μπορεί να προσφέρει μια ανακούφιση από την ταλαιπωρία των ζώων, αλλά μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί σε περιπτώσεις που δεν ωφελούν τα ζώα, προκαλώντας ηθικά και επαγγελματικά διλήμματα για τους κτηνιάτρους, τους ιδιοκτήτες των ζώων και την κοινωνία. Στην παρούσα εργασία εξετάζονται οι ηθικές και πρακτικές ανησυχίες που σχετίζονται με την ευθανασία των ζώων συντροφιάς. Αναλύεται η έννοια της ευθανασίας, αποσαφηνίζεται ο σκοπός της και το νομοθετικό πλαίσιο εφαρμογής της. Παρουσιάζονται οι κυριότερες φιλοσοφικές θέσεις για την υπόσταση και θέση των ζώων από αρχαία χρόνια μέχρι σήμερα. Εμφατικά παρουσιάζονται οι θέσεις για το αν υφίστανται ή όχι δικαιώματα στα ζώα και τις υποχρεώσεις, που έχει ο άνθρωπος ως ον με λογική απέναντι σε αυτά, του René Descartes, Immanuel Kant, Jeremy Bentham και των νεότερων στοχαστών Peter Singer και Tom Regan. Παρουσιάζεται η ιστορική πορεία της Κτηνιατρικής επιστήμης, γίνονται αναφορές σε κώδικες δεοντολογίας των κτηνιάτρων και στους λόγους και τις κατάλληλες στιγμές, που δικαιολογούν την ευθανασία για τους ίδιους. Επικεντρώνεται στα επακόλουθα της ευθανασίας των ζώων συντροφιάς, με αναφορές στην μετέπειτα φροντίδα των νεκρών ζώων, καθώς και τις συνέπειες της ευθανασίας για τα ζώα, τους ιδιοκτήτες, τους κτηνιάτρους και την κοινωνία γενικότερα.

Υποστηρίζει ότι ο ορισμός της ευθανασίας θα πρέπει να βασίζεται στην πρόθεση και να εφαρμόζεται αυστηρά στην κτηνιατρική πρακτική, ενώ οι επαγγελματίες κτηνίατροι πρέπει να βλέπουν τις αποφάσεις για την ευθανασία ως αιτήματα που μπορούν, και σε ορισμένες περιπτώσεις πρέπει, να απορρίπτονται, παρά ως εντολές.

Λέξεις-Κλειδιά: ζώα συντροφιάς, ευθανασία, φιλοσοφικές θέσεις για τα ζώα, ηθικά ζητήματα ευθανασίας ζώων, επακόλουθα της ευθανασίας ζώων

Abstract

Euthanasia in veterinary practice can provide relief from animal suffering, but it can also be used in cases that do not benefit the animals, causing ethical and professional dilemmas for veterinarians, animal owners and society. This paper examines the ethical and practical concerns related to the euthanasia of companion animals. The concept of euthanasia is analyzed, its purpose and the legislative framework for its implementation are clarified. The main philosophical positions on the existence and position of animals from antiquity to the present day are presented. Emphasis is given to the positions on the existence or non-existence of rights in animals and the obligations that man has as a rational being towards them, of René Descartes, Immanuel Kant, Jeremy Bentham and the newer thinkers Peter Singer and Tom Regan. The historical course of Veterinary science is presented, references are made to codes of ethics of veterinarians and to the reasons and appropriate moments that justify euthanasia for themselves. It focuses on the consequences of euthanasia of companion animals, with references to the subsequent care of dead animals, as well as the consequences of euthanasia for animals, owners, veterinarians and society in general.

It argues that the definition of euthanasia should be based on intention and strictly applied to veterinary practice, while veterinary professionals should see decisions on euthanasia as requests that can, and in some cases should, be rejected, rather than as orders.

Keywords: companion animals, euthanasia, philosophical positions on animals, ethical issues of animal euthanasia, consequences of animal euthanasia

1. Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό για την Υγεία των Ζώων (WOAH) οι κτηνίατροι είναι οι κύριοι υποστηρικτές για την καλοπέραση και ευημερία όλων των ζώων. Ο οργανισμός αυτός (WOAH) αναγνωρίζει τη βασική συμβολή των ζώων στην ανθρώπινη κοινωνία δια μέσου της βιοϊατρικής έρευνας, της εκπαίδευσης, της συντροφικότητας και της παραγωγής τροφίμων. Οι κτηνίατροι ως ειδικοί στην υγεία των ζώων, στην πρόληψη των ασθενειών των ζώων, στη θεραπεία, και σε θέματα της ευζωίας των αναμένεται να κάνουν κρίσεις σχετικά με την ευζωία των ζώων τόσο υπό τη φροντίδα τους, όσο και πέρα από αυτούς¹.

Οι Κτηνίατροι της Ευρώπης (FVE), μαζί με την Αμερικανική Κτηνιατρική Ιατρική Ένωση (AVMA) και την Καναδική Κτηνιατρική Ιατρική Ένωση (CVMA) ισχυρίζονται ότι οι κτηνίατροι οφείλουν να προσπαθούν διαρκώς ώστε να είναι οι κορυφαίοι συνήγοροι της καλής διαβίωσης των ζώων σε μια συνεχώς εξελισσόμενη κοινωνία ².

Ο τομέας της καλής διαβίωσης των ζώων είναι πολύπλοκος και πολυπαραγοντικός, περιλαμβάνει τη στάθμιση μιας σειράς επιστημονικών δεικτών για να προσδιορίσει το πως αισθάνεται ένα ζώο και τον τρόπο που αντιμετωπίζεται από τον άνθρωπο. Οι επιστήμονες όπως οι βιοεπιστήμονες, οι κοινωνιολόγοι, οι οικολόγοι, οι νομικοί και άλλοι που εργάζονται για την ευημερία των ζώων, συνήθως λαμβάνουν υπόψη τη συναισθηματική κατάσταση του ζώου για παράδειγμα την εμπειρία του πόνου, τη βιολογική λειτουργία όπως την παρουσία τραυματισμών και μερικές φορές τη φυσικότητα π.χ. την πρόσβαση σε φυσικό περιβάλλον, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο με ποιον τρόπο αξιολογούνται αυτοί οι διαφορετικοί παράγοντες σε διαφορετικές περιπτώσεις. Η ηθική των ζώων προσδιορίζει από φιλοσοφική σκοπιά πως πρέπει να συμπεριφερόμαστε στα ζώα με βάση ηθικές αξίες. Τα ζώα διαδραματίζουν σημαντικούς ρόλους για τους ανθρώπους σε όλο τον κόσμο και ο ρόλος του κτηνιάτρου στη βελτίωση της ευζωίας τους είναι σημαντικός³.

Οι κτηνίατροι αντιμετωπίζουν συχνά σημαντικά ζητήματα βιοηθικής και οι ηθικές τους υποχρεώσεις είναι πολύπλευρες και πολύπλοκες. Αφορούν τα ζώα στα οποία παρέχουν ιατρική περίθαλψη, τους ιδιοκτήτες των ζώων αυτών, τους άλλους κτηνιάτρους με τους οποίους συνεργάζονται και την κοινωνία στην ευρεία της έννοια. Ένα από τα πιο βασικά καθήκοντα των κτηνιάτρων, που προκαλεί τεράστια ηθικά και πιθανότατα νομικά ζητήματα είναι όταν έρχεται αντιμέτωπος με το αίτημα της ευθανασίας συγκεκριμένου ζώου. Το αίτημα για

¹ Δημήτρης Γκουγκουλής, *Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - Introduction to Animal Welfare* (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2024), Σημειώσεις μαθήματος: Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - Introduction to Animal Welfare, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία.

² AVMA, "Joint AVMA-FVE-CVMA Statement on the Roles of Veterinarians in Ensuring Good Animal Welfare," (2014), accessed September 21, 2025, <https://www.avma.org/KB/Policies/Pages/Joint-StatementAnimal-Welfare.aspx>.

³ AVMA, "Joint AVMA-FVE-CVMA Statement on the Roles of Veterinarians in Ensuring Good Animal Welfare," (2014), accessed September 21, 2025, <https://www.avma.org/KB/Policies/Pages/Joint-StatementAnimal-Welfare.aspx>.

ευθανασία μπορεί να το θέτουν οι ιδιοκτήτες του ζώου, άλλοι θεράποντες κτηνίατροι, οι υπεύθυνοι των καταφυγίων ζώων, δήμοι και άλλοι δημόσιοι φορείς. Η συνεχής ενίσχυση του δεσμού ανθρώπου-ζώου έχει περιπλέξει πολύ το ηθικό ζήτημα γύρω από την ευθανασία. Η ευθανασία είναι ένα συναισθηματικό, ψυχολογικό, οικονομικό και ηθικό ζήτημα με το οποίο κάθε κτηνίατρος πρέπει να παλέψει⁴.

Οι κτηνίατροι οφείλουν να σταθμίζουν και να συζητούν έννοιες σχετικές με την σχέση ανθρώπου-ζώων, όπου σημαντικά θέματα εγείρονται, όπως πώς παρέχεται « η συγκατάθεση» στην κτηνιατρική πράξη, ποια είναι η επαγγελματική τους αυτονομία, τι ισχύ μπορούν να ασκούν οι ιδιοκτήτες πάνω στα ζώα τους, κατά πόσο η ιδιοκτησία είναι η καλύτερη σχέση και για τις δύο πλευρές, ποιος έχει το δικαίωμα να παίρνει αποφάσεις τερματισμού της ζωής των ζώων. Ένας αριθμός προσεγγίσεων είναι διαθέσιμες για να βοηθήσουν τους κτηνιάτρους να αναπτύξουν στρατηγικές για να θέσουν σε προοπτική τις αποφάσεις και τις εμπειρίες στο τέλος της ζωής των ζώων. Η γνώση των ηθικών αξιών, αρχών και πλαισίων λήψης αποφάσεων μπορεί να βοηθήσει τους κτηνιάτρους να λάβουν αποφάσεις με σιγουριά και με τη σειρά τους να βοηθήσουν τους πελάτες τους να λύσουν προβλήματα και να αντιμετωπίσουν ηθικά διλήμματα από κοινού⁵.

1.1 Αποσαφήνιση εννοιών

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αποσαφηνίσουμε τις βασικές έννοιες που κυριαρχούν στην διπλωματική μας εργασία. Μια πρώτη και ουσιαστική αποσαφήνιση αποτελεί η χρήση του όρου ζώα σε όλη την έκταση της εργασίας μας θα αφορά τα μη ανθρώπινα ζώα. Περαιτέρω αναλύουμε τις έννοιες «ζώα συντροφιάς», «ευθανασία ζώων συντροφιάς» και αναφερόμαστε συνοπτικά στα «θέματα βιοηθικής», που προκύπτουν από την καθημερινή ζωή των ανθρώπων με τα ζώα συντροφιάς.

1.1.1. Ζώα συντροφιάς

Άνθρωποι και ζώα αλληλοεπιδρούν, ανταγωνίζονται, συμβιώνουν και συμπορεύονται πάνω στη γη εδώ και χιλιάδες χρόνια.

Η σχέση μας με τα ζώα στηρίζονταν διαρκώς στην αμοιβαία ωφέλεια και στον αμοιβαίο δεσμό, που αναπτύσσονταν καθώς εξημερώναμε διάφορα είδη ζώων για να ικανοποιήσουμε τις ανάγκες μας και να αναπτυχθούμε πολιτισμικά. Σε όλη την Ύστερη Παλαιολιθική περίοδο από το 38.000 π.Χ. μέχρι το 8.000 π.Χ., οι άνθρωποι έτρεφαν εκτίμηση και έδειχναν μεγάλο θαυμασμό για τα ζώα. Ιδιαίτερα τιμούσαν τα σαρκοφάγα, λόγω της κυριαρχίας τους στην τροφική αλυσίδα. Από τις απεικονίσεις στις παλαιολιθικές σπηλαιογραφίες διαφαίνεται

⁴ Oliver Knesl et al., "Veterinarians and Humane Endings: When Is It the Right Time to Euthanize a Companion Animal?" *Frontiers in Veterinary Science* 4, no. 45 (2017): 1, available at <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5395644/>.

⁵ Δημήτρης Γκουγκουλής, *Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - Introduction to Animal Welfare*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2024, σημειώσεις μαθήματος: Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - *Introduction to Animal Welfare*, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία.

πως τα ζώα εισήλθαν επίσης στην πνευματική-μαγική σκέψη των ανθρώπων και συμβάλλανε στην εμφάνιση ανιμιστικών θρησκειών.

Πριν από 14.000-17.000 χρόνια στην Ιορδανία ανακαλύφθηκαν ταφές ανθρώπων μαζί με αλεπούδες. Παρόμοια ευρήματα υπάρχουν και στη Βόρεια Ευρώπη με τάφους εξημερωμένων λυκόσκυλων και ανθρώπων που χρονολογούνται λίγο αργότερα⁶.

Η εξημέρωση και η χρήση διαφόρων ζώων από τον άνθρωπο για διάφορες χρήσεις όπως για τροφή, για μεταφορές, αλλά και για συντροφιά αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία πολιτισμικής ανάπτυξης διαχρονικά από την παλαιολιθική εποχή μέχρι σήμερα.

Ο όρος «ζώο συντροφιάς» αν και φαίνεται εύκολος να εξηγηθεί και να κατανοηθεί, παρόλο όμως της ευκολίας εξήγησης και κατανόησής του υπάρχει μια μακρά και συνεχής ιστορία διαφορετικών παράλληλων ορισμών που του αποδίδονται. Ακόμη και η κοινή ορολογία φαίνεται να προκαλεί σύγχυση, καθώς συχνά τα ίδια ζώα που εξυπηρετούν τον ίδιο σκοπό ονομάζονται με διαφορετικά ονόματα. Για παράδειγμα για τους σκύλους, που αποτελούν την πιο διαδεδομένη ομάδα ζώων συντροφιάς, χρησιμοποιούνται όροι όπως «σκύλοι κατοικίδια ζώα», «οικογενειακά σκυλιά» ή «Σκύλοι συντροφιάς»⁷.

Σχεδόν όλοι μπορούν να καταλάβουν ότι οι διάφοροι όροι, που αναφέρονται παραπάνω για το σκύλο αναφέρονται στην ίδια κατάσταση, που κατέχει αυτό το ζώο μαζί με τους ιδιοκτήτες τους. Ωστόσο, η κατάσταση μπορεί να είναι πιο διφορούμενη όταν μιλάμε για εξωτικά ή λιγότερο συχνά διατηρούμενα ζώα, επειδή οι όροι «κατοικίδιο» ή «σύντροφος» αναφέρονται σε διαφορετικές πτυχές της σχέσης ανθρώπου-ζώου (συναισθηματικός δεσμός έναντι λειτουργίας), οι οποίες θεωρητικά μπορούν να αποδοθούν ως βάσεις για διαφορετικούς ορισμούς.

Οι μελετητές φαίνεται να επιλέγουν διαφορετικές προσεγγίσεις όταν προσπαθούν να ορίσουν τι είναι ζώο συντροφιάς. Τα ζώα συντροφιάς μπορεί να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στη ζωή των ανθρώπων. Προφανώς, χρησιμεύουν ως σύντροφοι, αλλά αρκετά συχνά αποτελούν επίσης πηγή βιοπορισμού και ψυχαγωγίας. Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες οι άνθρωποι επιλέγουν ως ζώα συντροφιάς ποικίλα είδη με βάση τις προσωπικές προτιμήσεις τους, τις εμπειρίες τους από τα ζώα συντροφιάς, που φρόντιζαν στο παρελθόν, το άγχος τους για διάφορες πιθανές αρνητικές επιπτώσεις, τη μορφή, το σχέδιο και την έκταση της κατοικίας τους, τις πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις και την κυρίαρχη κουλτούρα⁸.

Στις μέρες μας, η έρευνα για τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ ανθρώπων και ζώων έχει σημαντικά μεγαλώσει. Πολλές έρευνες μελετούν τους τρόπους με τους οποίους η ιδιοκτησία ζώων συντροφιάς επιδρά στη σωματική και ψυχική

⁶ Μαρία Σωζοπούλου, *Τα Ζώα ως Κατοικίδια: Κοινωνιολογικές και Νομικές Προεκτάσεις* (Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2024), Σημειώσεις μαθήματος: Τα Ζώα ως Κατοικίδια: Κοινωνιολογικές και Νομικές Προεκτάσεις, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία.

⁷ P. Pongrácz and S. S. Sztruhala, "Forgotten, but Not Lost—Alloparental Behavior and Pup-Adult Interactions in Companion Dogs," *Animals* 9, no. 1011 (2019): 1.

⁸ Walsh, F. "Human-Animal Bonds II: The Role of Pets in Family Systems and Family Therapy," *Family Process* 48, no. 4 (2009): 481–99.

υγεία, με ποικίλα και συχνά αντιφατικά αποτελέσματα. Η θεώρηση ότι τα ζώα έχουν θεραπευτικές επιδράσεις για τη ψυχική κυρίως υγεία των ανθρώπων είναι διαδεδομένη στη βιβλιογραφία αναφερόμενη ως παρεμβάσεις μέσα από τα ζώα (Animal Assisted Interventions). Έτσι η αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τα ζώα ευεργετεί τους ανθρώπους. Η ιδιοκτησία των ζώων, η διαθεσιμότητά τους, το παιχνίδισμά τους, η ανάπτυξη σχέσεων προσφέρουν ευκαιρίες και μοναδικά οφέλη για τους ιδιοκτήτες των ζώων. Τα ζώα ανατροφοδοτούν ευεργετικά και ενισχύουν τις κοινωνικές συμπεριφορές των ανθρώπων εξαιτίας της αυθόρμητης, άμεσης και ειλικρινούς ανταπόκρισής τους τόσο σε θετικά όσο και σε αρνητικά ερεθίσματα⁹.

Υπάρχουν διάφορες πτυχές του τρόπου με τον οποίο εκδηλώνεται αυτός ο συναισθηματικός δεσμός, για παράδειγμα, ορισμένοι το θεωρούν ως προσκόλληση του ιδιοκτήτη με το ζώο συχνά με σοβαρές συνέπειες στην περίπτωση απώλειας του ζώου, ή ακόμα και στην περίπτωση νομικών θεμάτων επιμέλειας. Ένα ενδιαφέρον παρακλάδι της ιδιοκτησίας ζώων συντροφιάς είναι το ολοένα και πιο διαδεδομένο φαινόμενο των ζώων συμβόλων κατάστασης, το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί ως ζώο συντροφιάς χωρίς τον απαραίτητο συναισθηματικό δεσμό από τον ιδιοκτήτη του.

Άξιο αναφοράς είναι πως οι δεσμοί που αναπτύσσουν οι ιδιοκτήτες των ζώων συντροφιάς με τα ζώα τους είναι παρόμοιοι με τους κοινωνικούς και προσωπικούς δεσμούς που αναπτύσσουν με τους ανθρώπους που σχετίζονται κοινωνικά. Οι δεσμοί αυτοί διατηρούνται ισχυροί πάντα, αποκτούν ιδιαίτερη μορφή όταν το ζώο συντροφιάς διανύει τις τελευταίες μέρες της ζωής του και ενισχύονται ακόμη και μετά τη θανάτωσή τους¹⁰.

1.1.2. Ευθανασία ζώων συντροφιάς

Ο όρος ευθανασία είναι σύνθετη λέξη, που προέρχεται από τα αρχαία ελληνικά. Το πρώτο συνθετικό του είναι το επίρρημα «ευ» που σημαίνει «καλός, ωραίος, γενναίος, ευγενής». Το δεύτερο συνθετικό του παράγεται από τη λέξη θάνατος. Κατά συνέπεια ετυμολογικά η λέξη ευθανασία σημαίνει τον καλό θάνατο, τον ωραίο θάνατο, το γενναίο θάνατο, τον ευγενή θάνατο. Ο όρος ευθανασία πρωτοεμφανίστηκε κατά τα ελληνιστικά χρόνια στα συγγράμματα αρχαίων Ελλήνων. Αργότερα χρησιμοποιήθηκε και στα ρωμαϊκά χρόνια από τους Λατίνους συγγραφείς, με ποικίλες έννοιες, έχοντας πάντα στο κέντρο τον άνθρωπο¹¹.

Σήμερα η λέξη «ευθανασία» στα νεοελληνικά αποτελεί αντιδάνειο από την αγγλική γλώσσα του όρου “euthanasia”, που εισήχθη σε αυτήν στις αρχές του 17ου αιώνα από τον Άγγλο φιλόσοφο Francis Bacon (1561- 1626). Ο Bacon μετέφερε αυτούσια την αρχαία ελληνική λέξη «ευθανασία», για να δηλώσει τον

⁹Katherine Kruger and James A. Serpell, "Animal-Assisted Interventions in Mental Health: Definitions and Theoretical Foundations," in *Handbook on Animal-Assisted Therapy* (Elsevier, 2010), 33–48, <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-381453-1.10003-0>.

¹⁰H. R. Kemp, N. Jacobs, and S. Stewart, "The Lived Experience of Companion-Animal Loss: A Systematic Review of Qualitative Studies," *Anthrozoös* 29, no. 4 (2016): 533–57.

¹¹ Ε. Πρωτοπαπαδάκης, *Η Ευθανασία Απέναντι στην Σύγχρονη Βιοηθική* (Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Σάκουλας, 2002).

ανώδυνο θάνατο. Εξέφρασε έτσι την άποψη ότι αποτελεί καθήκον του θεράποντος ιατρού και ένδειξη ανθρωπιάς να μην εγκαταλείπει τους ετοιμοθάνατους ασθενείς, αλλά να τους συμπαραστέκεται μένοντας μαζί τους ως τη τελευταία τους στιγμή και να τους βοηθάει να επέλθει ο θάνατός τους με τον πιο ανώδυνο τρόπο. Θεωρεί πως η ευθανασία διακρίνεται σε εσωτερική και εξωτερική (*interiori–exteriori*) όπου η πρώτη αναφέρεται στην ψυχική προετοιμασία για τον θάνατο και η δεύτερη στα ιατρικά μέσα, που πρέπει να χρησιμοποιηθούν για να καταπραΰνουν τον πόνο και να γίνει το “πέρασμα” ευκολότερο, δεδομένου ότι δεν υπάρχει ελπίδα ανάκαμψης. Αν και ο Bacon δεν εισηγήθηκε την ευθανασία με τη σύγχρονη έννοια, παρότρυνε όμως τους γιατρούς να ασχοληθούν με το θέμα, που στον εικοστό αιώνα ονομάστηκε παρηγορητική – ανακουφιστική φροντίδα¹².

Αναφορικά με τα ζώα ο όρος ευθανασία χρησιμοποιείται για να περιγραφεί το σκόπιμο τέλος της ζωής ενός συγκεκριμένου ζώου με τρόπο που ελαττώνει ή εξαλείφει παντελώς τον πόνο και την αγωνία του ζώου. Ουσιαστικό ορισμό για την ευθανασία των ζώων έχουμε το 1870 από τον Βρετανό Καθηγητή Samuel Williams, που έδινε στον όρο ευθανασία των ζώων τη διάσταση του ενεργητικού και σκόπιμου τέλους της ζωής των. Ο Williams θεωρούσε την ευθανασία ως πράξη γενναιοδωρίας και ανακούφισης, τόσο απέναντι στο άρρωστο ζώο το οποίο πεθαίνει με ανακούφιση, όσο και στην κοινωνία στο σύνολό της. Η μέθοδος που ακολουθείται στην ευθανασία των ζώων έχει παραμείνει η ίδια – ενεργητικός θάνατος–η αλλαγή έγινε λόγω επιστημονικών προόδων και έχει συμπεριλάβει, πέραν των φυσικών μεθόδων και την χρήση συγκεκριμένων ουσιών και χημικών¹³.

Με το πέρασμα των χρόνων, ο όρος για την ευθανασία των ζώων διευρύνθηκε, για να συμπεριλάβει διάφορες «οπτικές γωνίες», όπως το σκόπιμο τερματισμό της ζωής συγκεκριμένου ζώου για ανθρωπιστικούς λόγους, λόγω υπερβολικά αφόρητου πόνου ή και κάποιας ανίατης ασθένειας, αλλά και την εφαρμογή πολιτικών της ελάττωσης του πληθυσμού των καταφυγίων των ζώων συντροφιάς, αλλά και την πρόκληση θανάτου σε υγιή ζώα. Ουσιαστικά έχει περικλείσει κάθε είδους θανάτωση. Έτσι, ο όρος ευθανασία, χρησιμοποιείται στην Κτηνιατρική επιστήμη, για να περιγράψει την κλινική πράξη ή την τεχνική διαδικασία, που αποβλέπει στον «καλό» θάνατο του ζώου, απαλλάσσοντάς το από τα βάσανα και την ταλαιπωρία¹⁴.

Αντίθετα με την ιατρική ευθανασία των ανθρώπων, που είναι ακόμη σε ηθική αμφισβήτηση, σε κοινωνική αμφιβολία και σε νομοθετική στις περισσότερες χώρες παρανομία, η ευθανασία των ζώων είναι μία κτηνιατρική πράξη που έχει

¹² Γ. Κρανιδιώτης, "Ευθανασία: Ιστορική Ανασκόπηση Σημασιών, Ιδεών και Πρακτικών," *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* (2018).

¹³ K. Cooney, "Historical Perspective of Euthanasia in Veterinary Medicine," *Veterinary Clinics of Small Animal Practice* 50, no. 3 (May 2020): 489–502, <https://doi.org/10.1016/j.cvsm.2019.12.001>.

¹⁴ K. Cooney, "Historical Perspective of Euthanasia in Veterinary Medicine," *Veterinary Clinics of Small Animal Practice* 50, no. 3 (May 2020): 489–502, <https://doi.org/10.1016/j.cvsm.2019.12.001>.

ενταχθεί στην ανθρώπινη κουλτούρα και εφαρμόζεται πρακτικά εδώ και εκατοντάδες χρόνια¹⁵.

1.1.3. Βιοηθική και ζώα συντροφιάς

Βιοηθική είναι ο διεπιστημονικός κλάδος, που συνδυάζει τη Φιλοσοφία, την Ηθική, την Ιατρική, την Κτηνιατρική, τη Βιολογία, τις λοιπές βιοϊατρικές επιστήμες, τη Νομική, τη Θεολογία, την Κοινωνιολογία και την Ιστορία. Η Βιοηθική μέσα από την επιστημονική συνεργασία προβαίνει σε εγχειρήματα διλημμάτων, που αντικειμενικά προσδιορίζονται και τα οποία διασυνδέονται, με την πιθανή εφαρμογή της Βιοτεχνολογίας, της Μηχανικής Γενετικής, της Βιολογίας και της Ηθικής. Το ενδιαφέρον της Βιοηθικής εστιάζεται σε επιστημονικές εργασίες, που στηρίζονται σε διεπιστημονικές προσεγγίσεις και προσανατολίζονται προς τη διατύπωση βιοηθικών επιστημονικών υποθέσεων, που οδηγούν σε νομικές ρυθμίσεις και στη λήψη αποφάσεων. Ο διεπιστημονικός τρόπος εργασίας είναι βασικός τρόπος λειτουργίας της Βιοηθικής, ενώ οι αναζητήσεις της διαδραματίζονται σε ένα διεθνές πεδίο αντικειμενικής επίλυσης διλημμάτων ηθικής φύσης. Ανάμεσα στα θέματα της Βιοηθικής εμπεριέχεται και η ευθανασία των ζώων συντροφιάς^{16, 17, 18}.

Ως απόφαση ζωής ή θανάτου, η ευθανασία ζώων συντροφιάς είναι ένα ηθικά προκλητικό ζήτημα, ένα ζήτημα με το οποίο όλοι οι εμπλεκόμενοι, όπως ιδιοκτήτες ζώων, κτηνίατροι, διαχειριστές καταφυγίων ζώων, παλεύουν σήμερα ακόμη περισσότερο από ό,τι στο παρελθόν. Αν και το ζώο δεν έχει φωνή, όποιο ενδιαφέρον μπορεί να έχει να συνεχίσει να ζει κρέμεται από την ισορροπία των εμπλεκόμενων συμφερόντων. Έτσι μια ακολουθία ηθικών ερωτημάτων εγείρονται, όπως: Υπάρχει κάποιος τρόπος να εξισορροπηθεί η σύγκρουση συμφερόντων που υπάρχει μεταξύ του ιδιοκτήτη του κατοικίδιου ζώου, του κτηνιάτρου και του κατοικίδιου; Σε ποιον μπορούμε να απευθυνθούμε για να παρέχουμε καθοδήγηση για να βρούμε μια συνεπή λογική αιτιολόγηση για την ευθανασία των ζώων; Πώς μπορούν να διαμορφωθούν τελικά οι νόμοι που την περιορίζουν;¹⁹

Η απάντηση βρίσκεται στη Βιοηθική. Μια σύγκρουση φιλοσοφιών, ωστόσο, λαμβάνει χώρα μέσα στην κοινωνία των ηθικολόγων, η οποία παραλληλίζεται με τη σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ του κατοικίδιου, του κτηνιάτρου και του ιδιοκτήτη. Στη μία πλευρά της φιλοσοφικής συζήτησης βρίσκονται οι υποστηρικτές των δικαιωμάτων των ζώων. Αυτή η ομάδα ηθικολόγων, ο πιο

¹⁵A. Passantino et al., "Euthanasia of Companion Animals: A Legal and Ethical Analysis," *Annali dell'Istituto Superiore di Sanità* (2006).

¹⁶S. Mullan and David M., "Principles of Ethical Decision-Making in Veterinary Practice," *In Practice* (2001).

¹⁷R. J. Huss, "Valuing Man's and Woman's Best Friend: The Moral and Legal Status of Companion Animals," *Marquette Law Review* (2002).

¹⁸P. Sandoe, S. Corr, and C. Palmer, "Theories of Companion Animal Ethics," in *Companion Animal Ethics*, edited by P. Sandoe, S. Corr, and C. Palmer, Wiley Publications, 2016.

¹⁹J. Yeates and J. Savulescu, "Companion Animal Ethics: A Special Area of Moral Theory and Practice?" *Ethical Theory and Moral Practice* (2017).

εξέχων από τους οποίους είναι ο Tom Regan, πρώην καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βόρειας Καρολίνας, υποστηρίζει ότι τα ζώα είναι πλήρως σκεπτόμενες και συναισθηματικές οντότητες που απαιτούν παρόμοιο «δικαίωμα στη ζωή» με τους ανθρώπους. Αυτό θα σήμαινε ότι η πρόωρη ευθανασία οποιουδήποτε τύπου είναι τόσο ανήθικη όσο ο τερματισμός μιας ανθρώπινης ζωής και ότι ο κτηνίατρος θα ήταν κατά κάποιο τρόπο ένοχος για τη διάπραξη φόνου²⁰.

Από την άλλη πλευρά της φιλοσοφικής συζήτησης βρίσκονται αυτοί που υποστηρίζουν ότι παρόλο που τα ζώα πρέπει να τυγχάνουν «ποιότητας ζωής», υπάρχουν θεμελιώδεις διαφορές στον τρόπο που εμπλέκονται τα ανθρώπινα συμφέροντα. Ο Καθηγητής Κτηνιατρικής Παθολογίας Frank Mcmillan θεωρεί πως η «ποιότητας ζωής» για τα ζώα συμπερικλείει μία συνεχή διαδοχή συναισθηματικών καταστάσεων, από βιώματα άνεσης, δυσανεξίας, ευχαρίστησης, και δυσaréσκειας. Ουσιαστικά η ποιότητα ζωής είναι δύσκολο να αξιολογηθεί αντικειμενικά. Ποιος αποφασίζει, και κυρίως, πώς λαμβάνεται αυτή η απόφαση; Σε αντίθεση με την ιατρική ευθανασία, η κτηνιατρική ευθανασία -όπως όλες οι κτηνιατρικές διαδικασίες- πραγματοποιείται χωρίς τη συγκατάθεση του ασθενούς ή την άμεση γνώση των συμφερόντων του ασθενούς. Διαφορετικά ενδιαφερόμενα μέρη (για παράδειγμα, ο κτηνίατρος και ο ιδιοκτήτης του ζώου, ο κτηνίατρος και οι συνάδελφοί του ή δύο διαφορετικοί ιδιοκτήτες του ίδιου ζώου) μπορεί να έχουν διαφορετικές απόψεις σχετικά με την ποιότητα ζωής, την πρόγνωση και τα ενδιαφέροντα ενός ζώου. Η Αμερικανική Κτηνιατρική Ιατρική Ένωση (AVMA) θεωρεί ότι αυτό που συνιστά μια καλή ζωή και αυτό που μετράει ως μια φτωχή ζωή, ή μια ζωή που έχει περιορισμένη ποιότητα, έτσι ώστε ο θάνατος του ζώου να είναι η πιο ανθρώπινη επιλογή, είναι ερευνητικοί τομείς που χρήζουν περαιτέρω μελέτης από τον κτηνίατρο και τις ηθικές κοινότητες²¹.

2. Βιοηθικές προεκτάσεις για την ευθανασία των ζώων, περαιτέρω αποσαφηνίσεις του ορισμού της ευθανασίας και του σκοπού της και ισχύον νομοθετικό πλαίσιο.

Στο παρόν κεφάλαιο επεκτείνουμε τις βιοηθικές απόψεις για την έννοια της ευθανασίας, τις αναλύουμε πιο διεξοδικά εξετάζοντάς την από την πλευρά των ηθικών διλημμάτων στην κτηνιατρική πρακτική, αποσαφηνίζουμε τον ορισμό της παραθέτοντας ορισμούς της που συναντήσαμε στην βιβλιογραφική μας έρευνα και το σκοπό της και παρουσιάζουμε το νομοθετικό πλαίσιο που εφαρμόζεται για αυτή.

2.1. Ευθανασία και ηθική στην κτηνιατρική πρακτική των ζώων συντροφιάς

Τα ηθικά διλήμματα, που ανακύπτουν κατά την ευθανασία των ζώων, αποτελούν μια αδυσώπητη πραγματικότητα, καθώς αφενός αδυνατούμε να

²⁰ Regan T. The Case for Animal Rights. University of California Press; Berkeley, CA, USA: (1984).

²¹ AVMA Guidelines for the Euthanasia of Animals: 2020 Edition. American Veterinary Medical Association; Schaumburg, IL, USA: (2020). Available at: <https://www.avma.org/sites/default/files/2020-02/Guidelines-on-Euthanasia-2020.pdf>

έχουμε τη συναίνεση του ζώου και αφετέρου δεν μπορούμε ούτε να αντιληφθούμε πώς νιώθει το ζώο και να σταθμίσουμε απόλυτα τη σοβαρότητα της κατάστασής του²². Όπως εύστοχα περιγράφεται, στο άρθρο του Thomas Nagel με τίτλο «What Is It Like to Be a Bat?», η εμπειρία όχι μόνο του να είσαι ένας συγκεκριμένος οργανισμός, αλλά και του πώς τη βιώνει ο ίδιος ο οργανισμός, δεν μπορεί ποτέ να κατανοηθεί, πάντα υπάρχει ένας υποκειμενικός χαρακτήρας της εμπειρίας. Συνεπώς δεν μπορούμε να κατανοήσουμε αντικειμενικά για το πώς τα ζώα βιώνουν τον κόσμο τους²³.

Η λήψη αποφάσεων για το τέλος της ζωής των ζώων και η ευθανασία είναι μερικοί από τους πιο απαιτητικούς τομείς στην κτηνιατρική πρακτική και ηθική. Η ευθανασία ή η φροντίδα της υγείας των ζώων είναι προκλητικά διλήμματα. Υπάρχουν ορισμένες κλίμακες αξιολόγησης για ορισμένες χρόνιες ασθένειες και εκφυλιστικές καταστάσεις αλλά το τι είναι προτιμότερο είναι μια δύσκολη και βασανιστική απόφαση. Οι προκλήσεις γίνονται πιο έντονες στις περιπτώσεις που ανακύπτουν διαφορετικές αντιλήψεις μεταξύ ιδιοκτητών του ζώου και του κτηνιάτρου για τον πόνο και την ευημερία. Αν και οι περισσότερες κτηνιατρικές σχολές διδάσκουν για την ευθανασία και άλλα θέματα όπως αναλγησία, επικοινωνία με τους ιδιοκτήτες, συχνά αφιερώνεται πολύ λίγος χρόνος για τις ηθικές και πολιτισμικές διαστάσεις του θανάτου των ζώων²⁴. Η κτηνιατρική δεοντολογία τείνει να διδάσκεται από χρηστική σκοπιά, όπου η έμφαση δίνεται στην πρόληψη της ταλαιπωρίας των ζώων. Εάν η ευθανασία συνιστά ανώδυνο θάνατο, θεωρείται ως εκ τούτου ως μη προβληματική και σε πολλές περιπτώσεις υποστηρίζεται με βάση την πρόληψη της μελλοντικής ταλαιπωρίας των ζώων. Αυτό που συχνά απουσιάζει από τον ηθικό λογισμό είναι ερωτήσεις όπως: ποια μελλοντικά πιθανά αγαθά και ποιες θετικές συναισθηματικές καταστάσεις θα μπορούσε να βιώσει το ζώο συνεχίζοντας να ζει; Τι συνιστά μια ζωή που αξίζει να ζήσουμε και πώς μπορούμε να πάρουμε αυτή την απόφαση για ένα άλλο ον;²⁵

Λήψη αιτήματος ιδιοκτήτη ζώου ή άλλου φορέα για την πράξη της ευθανασίας ενός υγιούς ζώου συντροφιάς αποτελεί ηθικό δίλημμα εντός του επαγγέλματος εξαιτίας της επίγνωσης των κτηνιάτρων ότι τα ζώα είναι σε θέση να βιώσουν πόνο και ευχαρίστηση. Κάθε φορά που ένα υγιές ζώο συντροφιάς ζητείται να υποβληθεί σε ευθανασία, οι κτηνίατροι αντιμετωπίζουν τεράστιο ηθικό δίλημμα. Σε τέτοιες περιπτώσεις και ειδικότερα σε χώρες που δεν έχει θεσπιστεί «κώδικας κτηνιατρικής δεοντολογίας» εναπόκειται ουσιαστικά στη συνείδηση και την ηθική κρίση των κτηνιάτρων να αποφασίσουν αν ικανοποιήσουν ή όχι το αίτημα για ευθανασία του ζώου συντροφιάς. Οι κτηνίατροι αποφασίζουν συνεκτιμώντας αυτό που είναι νόμιμο σε σχέση με αυτό που θεωρούν ηθικό στη δεδομένη κάθε φορά περίπτωση, καθώς και όλες τις πιθανές συνέπειες που μπορεί να έχει μια αρνητική απόφασή τους τόσο για το ζώο, όσο και για

²² Πρωτοπαπαδάκης, Ευάγγελος. (2024). Ηθική και Ζώα. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. (Σημειώσεις μαθήματος: Ηθική και Ζώα, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία)

²³ Thomas Nagel, "What Is It Like to Be a Bat?", *The Philosophical Review* 83, no. 4 (1974): 435-450.

²⁴ Dickinson GE. US and UK veterinary medicine schools: emphasis on end-of-life issues. *Mortality*. (2019) 24:61–71.

²⁵ Ashall V. A feminist ethic of care for the veterinary profession. *Front Vet Sci*. (2022) 9:263.

τον υποβάλλοντα το αίτημα της ευθανασίας, καθώς και τις πιθανές κοινωνικές προεκτάσεις^{26, 27}.

Οι κτηνίατροι προκειμένου να αξιολογήσουν από ηθική άποψη, όταν η ευθανασία ενός ζώου είναι το ζητούμενο, λαμβάνουν καθοδήγηση και υποστήριξη από την κείμενη νομοθεσία, τα πρωτόκολλα κτηνιατρικών ενώσεων, όπως για παράδειγμα η εισαγωγή των κατευθυντήριων γραμμών της Αμερικανικής Κτηνιατρικής Ιατρικής Ένωσης (AVMA) για την Ευθανασία των Ζώων²⁸.

Η Αμερικανική Κτηνιατρική Ιατρική Ένωση (AVMA) εξέδωσε τις πρώτες της κατευθυντήριες γραμμές για την ευθανασία το 1963. Σκοπός αυτών των κατευθυντήριων γραμμών είναι να μεταφερθεί μια ηθική προσέγγιση σχετικά με την ευθανασία των ζώων και να καθοδηγήσει τους κτηνιάτρους για το ηθικό ζήτημα του σκόπιμου θανάτου ενός ζώου. Ουσιαστικά η AVMA σκόπευε με τις κατευθυντήριες γραμμές να προσφέρει το νομοθετικό πλαίσιο και την καθοδήγηση για την προστασία της ευημερίας των ζώων. Οι οδηγίες της AVMA αναθεωρήθηκαν στη συνέχεια το 2013 και το 2020.

Η AVMA θέλει να διασφαλίσει ότι η ευθανασία του συγκεκριμένου ζώου από κτηνίατρο ή άλλο επαγγελματία γίνεται με σεβασμό, για τα συμφέροντα του ζώου και ότι η διαδικασία είναι όσο το δυνατόν πιο ανθρώπινη, δηλαδή ότι ελαχιστοποιεί τον πόνο και την αγωνία για το ζώο και ότι ο θάνατός του επέρχεται ανώδυνα και ταχύτατα²⁹.

Οι κατευθυντήριες γραμμές για την ευθανασία διευκρινίζουν ότι η ευθανασία συνιστά «καλό θάνατο» όταν «ο θάνατος είναι ένα ευπρόσδεκτο γεγονός» και «η συνέχιση της ύπαρξης δεν είναι ελκυστική επιλογή». Το επιχείρημα είναι ότι όταν η ταλαιπωρία είναι αρκετά μεγάλη, το ζώο δεν ενδιαφέρεται πλέον να συνεχίσει να ζει ή ότι το να συνεχίσει να ζει είναι χειρότερο αποτέλεσμα από τον θάνατο. Η ωφελιμιστική επιμελητεία είναι συχνά κεντρική σε μια τέτοια λήψη αποφάσεων: η ευθανασία αποτρέπει μελλοντικές βλάβες και εάν το ζώο βρίσκεται σε κατάσταση ταλαιπωρίας που είναι απίθανο να υποχωρήσει, τότε κανείς δεν του στερεί μελλοντικά αγαθά αφού ελάχιστες ευκαιρίες να βιώσουν αγαθά όπως η ευχαρίστηση ή η χαρά παραμένει όταν κάποιος βρίσκεται σε κατάσταση ταλαιπωρίας. Δεν υπάρχει ενιαίος αποδεκτός ορισμός της ταλαιπωρίας στην κτηνιατρική βιβλιογραφία και πρακτική, και μπορεί να είναι δύσκολο να οριστεί και να αξιολογηθεί η ταλαιπωρία³⁰. Οι συζητήσεις για την ταλαιπωρία και την ποιότητα ζωής λαμβάνουν συχνά παράγοντες όπως ο σωματικός πόνος και η ψυχολογική ευεξία τόσο από την οπτική γωνία του

²⁶ Rathwell-Deault D, Godard B, Frank D, Doize B. Conceptualization of convenience euthanasia as an ethical dilemma for veterinarians in Quebec. *Can Vet J* 2017a; 58: 255-60.

²⁷ Rathwell-Deault D, Godard B, Frank D, Doize B. Expected consequences of convenience euthanasia perceived by veterinarians in Quebec. *Can Vet J* 2017b; 58: 723-8.

²⁸ AVMA Guidelines for the Euthanasia of Animals: 2020 Edition. American Veterinary Medical Association; Schaumburg, IL, USA: (2020). Available at: <https://www.avma.org/sites/default/files/2020-02/Guidelines-on-Euthanasia-2020.pdf>

²⁹ Oliver Knesl , Veterinarians and Humane Endings: When Is It the Right Time to Euthanize a Companion Animal?, 4:45 *Frontiers in Veterinary Science* 1 (2017)

³⁰ Baumgaertner H, Mullan S, Main DC. Assessment of unnecessary suffering in animals by veterinary experts. *Vet Rec.* (2016) 179:307. doi: 10.1136/vr.103633

κτηνιάτρου όσο και από την πλευρά του ιδιοκτήτη, όπως: κλινικά σημάδια εξέλιξης της νόσου, συμπεριφορικοί δείκτες πόνου, την ικανότητα του ζώου να εκτελεί βασικές εργασίες όπως φαγητό και ποτό, ύπνο, περιποίηση· την ικανότητά τους να συμμετέχουν σε δραστηριότητες, που τους αρέσουν· και πόσες «καλές» έναντι «κακές» ημέρες έχει το άτομο³¹.

Οι οδηγίες της AVMA διευκρινίζουν ότι οι αποφάσεις σχετικά με την ευθανασία μπορεί να περιπλέκονται από εξωτερικούς παράγοντες, όπως η παραγωγικότητα, το ευρύτερο δημόσιο και γενικό καλό, τα οικονομικά, για παράδειγμα στην περίπτωση των ζώων που χρησιμοποιούνται για έρευνα. Αντίθετα, στους ανθρώπους, οι οποίοι καταρχήν και βάσει νόμου οφείλουν γενικά τα ίδια θεμελιώδη δικαιώματα σε όλες τις περιστάσεις, αν και φυσικά θα μπορούσε κανείς να αντιταχθεί στο πώς συμβαίνει αυτό για όσους είναι έγκλειστοι, αιχμάλωτοι πολέμου, η εμπειρία των ζώων, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που υποβάλλονται σε ευθανασία, ποικίλλουν πολύ ανάλογα με το είδος και την τοποθεσία³². Ακόμη και οι γάτες και οι σκύλοι στους οποίους παρέχεται γενικά η μεγαλύτερη προστασία και προσοχή, αντιμετωπίζουν πολύ διαφορετικές ευκαιρίες ανάλογα με το αν ταξινομούνται ως «κατοικίδια», «ζώα εργαστηρίου» ή «αδέσποτα». Για παράδειγμα, ο Johnston, περιγράφει λεπτομερώς το παράδειγμα γατών χωρίς ιδιοκτησία στο Μαϊάμι, στις οποίες επιτρέπεται νόμιμα η ευθανασία μόνο μέσω έγχυσης βαρβιτουρικών σε καταφύγια, αλλά μπορούν νόμιμα να θανατωθούν με αέρια εάν παγιδευτούν ως ενοχλητική άγρια ζωή στους δρόμους³³.

Οι κατευθυντήριες γραμμές AVMA διευκρινίζουν ότι:

Τα πρωτόκολλα ευθανασίας για ζώα συντροφιάς, κυρίως για σκύλους και γάτες σε ιδρύματα, όπως μεγάλες εγκαταστάσεις αναπαραγωγής, ερευνητικές εγκαταστάσεις, εγκαταστάσεις καραντίνας, πίστες και καταφύγια πιθανότατα διαφοροποιούνται από εκείνα που εφαρμόζονται στις παραδοσιακές κτηνιατρικές κλινικές ζώων συντροφιάς, εξαιτίας ειδικών συνθηκών και καταστάσεων, όπως μεταβλητή πρόσβαση σε φάρμακα και άλλο κτηνιατρικό εξοπλισμό, διαγνωστικές και ερευνητικές ανάγκες για παράδειγμα οι ανάγκες για λήψη δειγμάτων ιστού μετά θάνατον και το πλήθος των ζώων προς ευθανασία³⁴.

Αυτές οι εκτιμήσεις είναι πολύ διαφορετικές από αυτές που θα μπορούσαν να βρεθούν γύρω από την απόφαση του τέλους της ζωής στο πλαίσιο της ανθρώπινης ιατρικής. Ενώ οι αποφάσεις του τέλους της ζωής για τους ανθρώπους διαμορφώνονται από νομικά πλαίσια, υπάρχουν πιο συχνά υπό

³¹ Villalobos AE. Quality-of-life assessment techniques for veterinarians. Vet Clinics: Small Animal Prac. (2011) 41:519–29. doi: 10.1016/j.cvsm.2011.03.013.

³² American Veterinary Medical Association. AVMA guidelines for the euthanasia of animals: 2020 Edition. (2020). Available at: <https://www.avma.org/sites/default/files/2020-02/Guidelines-on-Euthanasia-2020.pdf>

³³ Johnston J. Incongruous killing: cats, nonhuman resistance, and precarious life beyond biopolitical techniques of making-live. Contemp Soc Sci. (2021) 16:71–83. doi: 10.1080/21582041.2019.1667523

³⁴ American Veterinary Medical Association. AVMA guidelines for the euthanasia of animals: 2020 Edition. (2020). Available at: <https://www.avma.org/sites/default/files/2020-02/Guidelines-on-Euthanasia-2020.pdf>

εξέταση πρόσθετες δυναμικές, όπως επιλογές παρηγορητικής φροντίδας, καταστολή, διαχείριση πόνου και πνευματική συμβουλευτική³⁵.

Η κτηνιατρική δεοντολογία είναι ένα σχετικά εκκολλημένο υποπεδίο που αυξάνεται καθώς τα ηθικά προβλήματα που είναι κεντρικά του επαγγέλματος τυγχάνουν αυξανόμενης προσοχής. Ο Woods γράφει ότι τις τελευταίες δεκαετίες, οι κτηνίατροι άρχισαν να αναγνωρίζουν τις πιθανές συγκρούσεις συμφερόντων μεταξύ του ζώου, του ιδιοκτήτη, της κοινωνίας και του επαγγέλματος³⁶.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, η κτηνιατρική ηθική έχει βασιστεί σε μεγάλο βαθμό σε ωφελιμιστικές (συνεπακόλουθες) φιλοσοφικές παραδόσεις. Ο ωφελιμισμός περιλαμβάνει τη λήψη ηθικών αποφάσεων που επιδιώκει να αυξήσει στο μέγιστο τα οφέλη και να ελαττώσει στο ελάχιστο τις βλάβες, σταθμίζοντας τα διάφορα αναμενόμενα αποτελέσματα διαφορετικών αποφάσεων. Η φεμινιστική ηθική περίθαλψης στριμώχνει τις υποθέσεις ότι μπορούμε να πάρουμε ηθικές αποφάσεις αντικειμενικά από μια θέση απόσπασης, ανάγοντας την ηθική σε έναν απλό λογισμό. Αντίθετα, ενστερνίζονται μια προσέγγιση με βάση τα συμφραζόμενα, με επίκεντρο τις σχέσεις στη λήψη ηθικών αποφάσεων, η οποία υπογραμμίζει τη σημασία των συναισθημάτων, της ευαλωτότητας και της ευθύνης³⁷. Το 2022, η Ashall υποστήριξε μια «φεμινιστική κτηνιατρική ηθική», σημειώνοντας ότι παραδοσιακή αναγωγική φιλοσοφία έχει ενσωματώσει στην κτηνιατρική ηθική τη γλώσσα των κανόνων, των υπολογισμών και της αμεροληψίας. Αντίθετα, μια φεμινιστική ηθική περίθαλψης μπορεί να αυξήσει την εστίαση στις προηγούμενες ανεπαρκώς αναγνωρισμένες συναισθηματικές, σχεσιακές και συμφραζόμενες πραγματικότητες της κτηνιατρικής πρακτικής, συμπεριλαμβανομένης της λήψης αποφάσεων και των πρακτικών του τέλους της ζωής³⁸.

2.2. Ορισμοί ευθανασίας και ο σκοπός της

Η ευθανασία, όπως ήδη έχουμε αναφέρει στο υποκεφάλαιο 1.1.2 έχει διάφορες «οπτικές γωνίες» περικλείοντας κάθε είδους θανάτωση, που αποβλέπει στην απελευθέρωση του ζώου από τα βάσανα, με την ελάχιστη κατά το δυνατόν καταπόνηση. Μια πληθώρα ορισμών έχουν δοθεί για την ευθανασία των ζώων μεταξύ των οποίων και οι παρακάτω ορισμοί :

Σύμφωνα με το Συμβούλιο Αυστραλίας και Νέας Ζηλανδίας για τη φροντίδα των ζώων στην έρευνα και τη διδασκαλία (Australian and New Zealand Council for

³⁵ Persson K, et al. Selzer F, Kunzmann P, Neitzke G. Killing Kira, letting tom go?—an empirical study on intuitions regarding end-of-life decisions in companion animals and humans. *Animals*. (2022) 12:2494. doi: 10.3390/ani12192494,

³⁶ Woods A. The history of veterinary ethics in Britain, ca. 1870-2000. In Wathes CM., Corr SA., May SA., McCulloch SP., Whiting MV., editors. *Veterinary and animal ethics*. Chichester, UK: Wiley; (2013). pp.3–15.

³⁷ Donovan J, Adams C. *The feminist care tradition in animal ethics*. New York, NY, USA: Columbia University Press; (2007).

³⁸ Ashall V. A feminist ethic of care for the veterinary profession. *Front Vet Sci*. (2022) 9:263. Available at: <https://doi.org/10.3389/fvets.2022.795628>

the Care of Animals in Research and Teaching) η ευθανασία των ζώων ορίζεται «η διαδικασία πρόκλησης ενός ανώδυνου θανάτου»³⁹.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (European Commission) το 1996 ορίζει την ευθανασία των ζώων «ένα ήπιο θάνατο... που θεωρείται ως πράξη ανθρωπίνης δολοφονίας με τον ελάχιστο πόνο, φόβο και αγωνία»⁴⁰.

Η Καναδική Κτηνιατρική Ιατρική Ένωση (Canadian Veterinary Medical Association, CVMA) ορίζει την ευθανασία ως «την πράξη του σκόπτιμου και ανθρωπίνου τερματισμού της ζωής ενός ζώου». Συχνά πλαισιώνεται γύρω από την προσφορά ενός «καλού θανάτου», που σημαίνει ότι ο πόνος ελαχιστοποιείται⁴¹.

Η Βρετανική Κτηνιατρική Ένωση (British Veterinary Association, BVA) προσδιορίζει τρεις κατηγορίες ευθανασίας:

1. **Απόλυτα δικαιολογημένη** ευθανασία: Η απόφαση για την ευθανασία του συγκεκριμένου ζώου λαμβάνεται αυστηρά με βάση την ικανοποίηση κριτηρίων ευζωίας για το ζώο.
2. **Ευθανασία αιτιολογημένη με βάση τα συμφραζόμενα**: Στο ζώο προκαλείται σκόπιμη θανάτωση, όταν η θεραπεία του ίσως δεν θεωρείται η καλύτερη επιλογή για τις δεδομένες συνθήκες, όπως για παράδειγμα το ζώο εκδηλώνει απρόβλεπτη επιθετικότητα ιδιαίτερα προς τα παιδιά.
3. **Μη δικαιολογημένη** ευθανασία: περιλαμβάνεται μία ευρεία ποικιλία περιπτώσεων, όπως για παράδειγμα η ευθανασία υγιών ζώων για το συμφέρον του ιδιοκτήτη.

Αυτό υποδηλώνει ότι η ευθανασία ως διαδικασία μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο δικαιολογημένη⁴².

Οι κατευθυντήριες γραμμές της Αμερικανικής Κτηνιατρικής Ιατρικής Εταιρείας (American Veterinary Medical Association, AVMA) για την ευθανασία των ζώων ορίζουν την ευθανασία ως τη χρήση ανθρωπίνων τεχνικών για την πρόκληση ταχύτερου, ανώδυνου και χωρίς αγωνία θανάτου που μπορεί να προκληθεί με τρόπο που είναι σύμφωνος με την ευημερία και το συμφέρον ενός ζώου⁴³.

Η αρχική έννοια του όρου ευθανασία σχετίζεται περισσότερο με την εμπειρία παρά με την πράξη του τερματισμού της ζωής. Εάν βίωναν θετικές εμπειρίες όπου ανάμεσα σε αγαπημένα πρόσωπα, το ετοιμοθάνατο άτομο ή ζώο ήταν έτοιμο, πρόθυμο και ήταν ειρηνικό, να φύγει με ευθανασία, αυτό θεωρούνταν καλός θάνατος⁴⁴. Στα τέλη του 1800, η σημασία της λέξης άλλαξε στην ενεργή

³⁹ ANZCCART (Australian and New Zealand Council for the Care of Animals in Research and Teaching) (2001). Euthanasia of Animals Used for Scientific Purposes, 2nd edition, Riley JS (ed), ANZCCART, Adelaide.

⁴⁰ European Commission (1996). Euthanasia of experimental animals, part 1. Laboratory Animals 30:293–316.

⁴¹ Canadian Veterinary Medical Association . Position statements: Euthanasia. (2020). Available at: <https://www.canadianveterinarians.net/policy-and-outreach/position-statements/statements/euthanasia>

⁴² British Veterinary Medical Association . BVA guide to euthanasia. (2009). Available at: https://www.bva.co.uk/media/2981/bva_guide_to_euthanasia_2016.pdf

⁴³ Leary S., Pharmaceuticals F., Underwood W., Anthony R., Cartner S., Johnson C.L., Patterson-Kane E. AVMA Guidelines for the Euthanasia of Animals: 2020 Edition. AVMA; Schaumburg, IL, USA: 2020.

⁴⁴ Van Hooff A.J.L. Ancient euthanasia: “good death” and the doctor in the graeco-Roman world. Soc. Sci. Med. 1982. 2004;58:975–985. doi: 10.1016/j.socscimed.2003.10.036

μορφή του τερματισμού της ζωής, έναν ορισμό που χρησιμοποιούμε πιο συχνά σήμερα⁴⁵. Η λέξη δυσθανασία προτάθηκε ως κατάλληλο αντώνυμο για την ευθανασία το 2017. Ωστόσο, ο όρος μπορεί επίσης να σημαίνει έλλειψη επαρκούς ιατρικής περίθαλψης πριν από το θάνατο ή παράταση της ζωής μέσω ιατρικής ματαιότητας, που οδηγεί σε ταλαιπωρία⁴⁶.

Στην «Εγκυκλοπαίδεια των Δικαιωμάτων των Ζώων και της Ευημερίας των Ζώων» αναφέρονται ορισμοί της ευθανασίας που διαφοροποιούνται ελαφρώς στην κτηνιατρική και την ανθρώπινη ιατρική. Στην ιατρική του ανθρώπου, ο όρος περιορίζεται στη «δολοφονία με έλεος» — σκοτώνοντας έναν ασθενή όταν ο θάνατος είναι μια ευπρόσδεκτη ανακούφιση από μια ζωή, που έχει γίνει πολύ επώδυνη ή δεν αξίζει πλέον να τη ζεις. Ωστόσο, ο ορισμός είναι ευρύτερος στην κτηνιατρική, συμπεριλαμβανομένης και της ευθανασίας υγιών ζώων για διευκόλυνση του ιδιοκτήτη, για λόγους υπερπληθυσμού, για προβλήματα συμπεριφοράς ή ως δότες ιστών για έρευνα⁴⁷.

Σαφώς, αυτός ο ορισμός λαμβάνεται από το πλαίσιο της εφαρμογής και εστιάζει στη δράση της ευθανασίας. Η αναφορά στην κτηνιατρική υποδηλώνει ότι η ευθανασία διεξάγεται για λόγους που υπερβαίνουν κατά πολύ το συμφέρον του ασθενούς, με τη στενή έννοια. Ως εκ τούτου, αυτός ο ορισμός είναι περιγραφικός και διαμορφώνεται εμπειρικά, αντί να είναι ρυθμιστικός και καθοδηγητικός. Παρά την προβληματική προέλευση της έννοιας, ο ευρύς ορισμός αντικατοπτρίζεται σε ορισμένες κατευθυντήριες γραμμές, επισημαίνοντας ότι η ευθανασία πραγματοποιείται, όταν ένας κτηνίατρος σκοτώνει σκόπιμα έναν ασθενικό ζώο ανεξάρτητα από το συμφέρον του ζώου. Επομένως με αυτή την έννοια, ο όρος «ευθανασία» είναι προβληματικός με διαφορετικούς τρόπους:

Πρώτον, δεν έχει τον κανονιστικό αντίκτυπο, που είναι στενά συνυφασμένος με τον απολογισμό της παροχής ενός «καλού θανάτου» για έναν ασθενή, εκτός εάν το «καλό» κατανοηθεί ως πολύ αδύναμη, οργανική αίσθηση, που σημαίνει «ανώδυνη» και «ακολουθώντας ένα τυπικό πρωτόκολλο». Εάν ο θάνατος, που προκαλείται από έναν κτηνίατρο, είναι εξ ορισμού ένας καλός θάνατος - πιθανώς επειδή είναι ανώδυνος - ο κτηνίατρος δεν κερδίζει κανένα κριτήριο απόφασης εκτός από τη μεθοδικά σωστή εκτέλεση της διαδικασίας ευθανασίας. Το δεύτερο πρόβλημα του ορισμού είναι επομένως η μετατόπιση της ευθύνης στον κτηνίατρο. Εάν είναι η ενέργειά του/της που μετατρέπει τη θανάτωση ενός ζώου συντροφιάς σε καλό θάνατο, πρέπει να αποφασίσει βάσει περαιτέρω, απροσδιόριστων κριτηρίων εάν και πότε (δεν) ενδείκνυται η ευθανασία.

Μια τρίτη πτυχή είναι η αντίθεση με την ευθανασία στην ανθρώπινη ιατρική. Εάν οι άνθρωποι υποβάλλονται σε ευθανασία από γιατρούς προς το συμφέρον

⁴⁵ Dowbiggin I. A Concise History of Euthanasia: Life, Death, God, and Medicine. Rowman & Littlefield Publishers; Washington, DC, USA: 2007. [(accessed on 22 May 2023)]. Available at: <https://rowman.com/ISBN/9780742531116/A-Concise-History-of-Euthanasia-Life-Death-God-and-Medicine>

⁴⁶ Cano C.W.D.A., Silva A.L.C.D., Barboza A.F., Bazzo B.F., Martins C.P., Iandoli Júnior D., Benites L.D.S.B., Terceros L.B., Nantes R.D.S.G. End of life: Conceptual understanding of euthanasia, dysthanasia and orthothanasia. Rev. Bioét. 2020;28:376–383.

⁴⁷ Bekoff M., Meaney C.A. Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare. Greenwood Press; Westport, CT, USA: 1998.

τους (κατόπιν ατομικού αιτήματός τους), ενώ τα ζώα υποβάλλονται σε ευθανασία από κτηνίατρο για οποιονδήποτε λόγο, πρέπει να τεθούν τα ακόλουθα ζητήματα:

- Εάν τα ζώα δεν έχουν το βέλτιστο συμφέρον όσον αφορά την παράταση ή το τέλος της ζωής τους (οντολογική διαφορά).
- Εάν δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί το συμφέρον των ζώων (επιστημικό πρόβλημα). ή
- Εάν υπάρχει διακριτό βέλτιστο συμφέρον, αλλά δεν χρειάζεται να ληφθεί υπόψη ή αντισταθμίζεται από το συμφέρον του ιδιοκτήτη στη διαδικασία της ευθανασίας (ηθική διαφορά).

Για να δημιουργηθεί περαιτέρω σύγχυση σχετικά με τη χρήση της λέξης, υπάρχει η αφήγηση της «ακούσιας ευθανασίας», που χρησιμοποιείται για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, όπως στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και στην ιατρική δεοντολογία, όταν ένας ασθενής δεν συναίνεσε στην ευθανασία παρά το γεγονός ότι σε θέση να δώσει συγκατάθεση⁴⁸. Επιπλέον, ο όρος «μη εθελοντική ευθανασία» χρησιμοποιείται όταν ένας ασθενής δεν είναι ή δεν είναι πλέον σε θέση να δώσει τη συγκατάθεσή του, αλλά ο θάνατος θεωρείται ότι είναι προς το συμφέρον του ασθενούς. Εάν οι όροι μπορούν να εφαρμοστούν σωστά σε ζώα, η ευθανασία που πραγματοποιείται στην κτηνιατρική πρακτική θα πρέπει να ταξινομηθεί είτε ως μη εθελοντική (όταν απαλλάσσονται τα ζώα από τον πόνο), είτε ως ακούσια (όταν τα ζώα θανατώνονται για άλλους λόγους)⁴⁹.

Σε αντίθεση με αυτό, ο Yeates προτείνει ότι το σχετικό κριτήριο εδώ βρίσκεται στη βούληση του ιδιοκτήτη, με τρόπο που η «ακούσια ευθανασία» αναφέρεται σε καταστάσεις όπου δεν υπάρχει συμφωνία ή διαφωνία για την ευθανασία από έναν (δυνητικό) ιδιοκτήτη, «μη εθελοντική ευθανασία» θα πρέπει να χρησιμοποιείται για να υποδείξει ότι το ζώο υποβάλλεται σε ευθανασία ενάντια στις επιθυμίες του ιδιοκτήτη και «εθελοντική ευθανασία» για τις περιπτώσεις όπου ο ιδιοκτήτης συμφώνησε να κάνει ευθανασία στο ζώο⁵⁰.

Είναι, ωστόσο, πιο εύλογο να εγκαταλείψουμε πλήρως αυτούς τους όρους όταν μιλάμε για ζώα, καθώς αναφέρονται στην απουσία αυτόνομης ανθρώπινης συναίνεσης. Τα ζώα είναι μη αυτόνομοι ασθενείς και ως εκ τούτου καθαυτά δεν μπορούν να δώσουν τη συγκατάθεσή τους—ή να χρησιμοποιήσουν τα λόγια του Cholbi τα ζώα δεν συναινούν στον ίδιο τους τον θάνατο, ούτε θα είχε νόημα να τους ζητηθεί να το κάνουν. Εάν δεν μπορούν να υποβληθούν σε ευθανασία οικειοθελώς, η χρήση των όρων «ακούσια» ή «μη εθελοντικά» είναι αμφίβολη. Το να μην έχουν πρόσβαση στο πιθανό ενδιαφέρον τους να πεθάνουν ή να παραμείνουν στη ζωή κάνει τη χρήση του όρου «ακούσια» ευθανασία—στην καλύτερη περίπτωση—ταυτολογική. Επιπλέον, κάνει την ευθανασία των ζώων συντροφιάς μια πολύ διαφορετική πράξη από την ευθανασία των ανθρώπων: Υποθέτουμε ότι ένα από μόνο του μη αυτόνομο πλάσμα θα συναινέσει στην

⁴⁸ Πρωτοπαπαδάκης, Ευάγγελος.(2024). Ηθική και Ζώα. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. (Σημειώσεις μαθήματος: Ηθική και Ζώα, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία)

⁴⁹ Cholbi M. The Euthanasia of companion animals. In: Overall C., editor. *Pets and People: The Ethics of Our Relationships with Companion Animals*. Oxford University Press; New York, NY, USA: 2017.

⁵⁰ Yeates J. Ethical aspects of euthanasia of owned animals. *Practice*. 2010;32:70–73

ευθανασία εάν είχε όλες τις πληροφορίες και τις ικανότητες που έχουμε, γνωρίζοντας ταυτόχρονα ότι Είναι ακριβώς η διαφορά ανάμεσα σε εμάς (τους ανθρώπους) και σε αυτό (το μη αυτόνομο ζώο) που κάνει τεράστια διαφορά στην απόφαση⁵¹.

Υπάρχει ένας στενός ορισμός, όπου η ευθανασία κατανοείται με την κυριολεκτική έννοια ως «σωστή ευθανασία» και ορίζεται ως η (ανώδυνη) θανάτωση ενός ζώου από έναν κτηνίατρο και ο τερματισμός της ζωής του ζώου είναι πιθανώς προς το συμφέρον του. Η εστίαση εδώ είναι μάλλον στην πρόθεση κατά την ευθανασία παρά στην ίδια τη δράση⁵².

Αυτός ο στενός και λιγότερο αντιδισθητικός ορισμός είναι, επίσης, απαιτητικός σε πολλές πτυχές. Ωστόσο, βασίζεται στις ακόλουθες παραδοχές:

- Πρώτον, τα ζώα έχουν συμφέρον να μην συνεχίσουν τη ζωή τους υπό ορισμένες συνθήκες (οντολογική υπόθεση).
- Ή τα ζώα γενικά δεν ενδιαφέρονται να παρατείνουν τη ζωή τους, αλλά μόνο να ελαχιστοποιήσουν τις αρνητικές ψυχικές τους καταστάσεις και να μεγιστοποιήσουν τις θετικές ψυχικές τους καταστάσεις ή να ακολουθήσουν το «τέλος» τους (οντολογική υπόθεση)⁵³.
- Δεύτερον, οι κτηνίατροι ή/και οι ιδιοκτήτες έχουν πρόσβαση στα συμφέροντα του μεμονωμένου ζώου και επομένως είναι σε θέση να σταθμίσουν την ταλαιπωρία του ζώου συντροφιάς έναντι του συμφέροντός του να ζήσει (επιστημολογική υπόθεση).
- Ή τελικά οι άνθρωποι δεν έχουν πρόσβαση στα ξεχωριστά συμφέροντα του ζώου, αλλά είναι επαρκώς ικανοί να βρουν περίπου τη χρονική στιγμή κατά την οποία η συνέχιση της ζωής —αντικειμενικά— θα ήταν χειρότερο από το να πεθάνει και, ως εκ τούτου, επιτρέπεται και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις ακόμη και υποχρεούνται να τερματίσουν ζωή του ζώου (συγκριτικός απολογισμός ζωής)⁵⁴.

Ο ευρύτερος αλλά και ο στενός ορισμός πρέπει να συνοδεύεται από ηθικούς λόγους. Ο ευρύτερος ορισμός δείχνει τις ηθικές ικανότητες του κτηνιάτρου, καθώς αυτός είναι που κρίνει επαγγελματικά τις υποθέσεις και διεξάγει τη διαδικασία σωστά σύμφωνα με τα προβλεπόμενα/επίσημα πρότυπα. Οι οικονομικοί και πρακτικοί περιορισμοί είναι κρίσιμες πτυχές της διαδικασίας λήψης αποφάσεων.

Όσο αυτή η προσπάθεια μπορεί να είναι πρακτικά και ψυχολογικά χρήσιμη για τους κτηνιάτρους, μπορεί να αποτρέψει τον ενδελεχή προβληματισμό σχετικά με παράγοντες που είναι κρίσιμοι για την ευθανασία με τη στενή έννοια, π.χ. το υποτιθέμενο βέλτιστο συμφέρον και την ποιότητα ζωής του ζώου.

⁵¹ Cholbi M. The Euthanasia of companion animals. In: Overall C., editor. *Pets and People: The Ethics of Our Relationships with Companion Animals*. Oxford University Press; New York, NY, USA: 2017.

⁵² Kasperbauer T.J., Sandøe P. Killing as a welfare issue. In: Višak T., Garner R., editors. *The Ethics of Killing Animals*. Oxford University Press; New York, NY, USA: 2016.

⁵³ Rollin B.E. Death, telos and euthanasia. In: Meijboom F.L.B., Stassen E.N., editors. *The End of Animal Life: A Start for Ethical Debate: Ethical and Societal Considerations on Killing Animals*. Wageningen Academic Publishers; Wageningen, The Netherlands: 2016.

⁵⁴ Cholbi M. The Euthanasia of companion animals. In: Overall C., editor. *Pets and People: The Ethics of Our Relationships with Companion Animals*. Oxford University Press; New York, NY, USA: 2017.

Η συζήτηση με τους φιλοσόφους και με όλη την επιστημονική κοινότητα σχετικά με τον ορισμό της ευθανασίας των ζώων «για το δικό τους συμφέρον» αγγίζει πολύ βασικά ζητήματα της φιλοσοφίας και της γνώσης των ζώων, ειδικά η αφήγηση για τη μελλοντική τους ζωή και της ηθικής των ζώων ζυγίζοντας τα δικαιώματα των ζώων, την ευημερία τους, τη βλάβη του πόνου και τη βλάβη του θανάτου⁵⁵.

2.3. Νομοθεσία και κατευθυντήριες γραμμές για την ευθανασία των ζώων

Η ευθανασία παγκοσμίως ρυθμίζεται από τους νόμους περί καλής μεταχείρισης των ζώων πολλών χωρών, όπως για παράδειγμα ο γερμανικός, ο ελβετικός, ο αυστριακός και ο σουηδικός νόμος. Επιπλέον, υπάρχουν νομικά μη δεσμευτικοί κανονισμοί από μη κυβερνητικές ενώσεις, οργανισμούς και κτηνιατρικές ενώσεις. Η νομοθεσία και οι κατευθυντήριες γραμμές, που θεσπίζουν κανόνες για την ευθανασία των ζώων, διασυνδέουν την ευθανασία τους με τα δικαιώματά τους, την ευζωία τους και εισάγουν ακόμη περισσότερες προοπτικές, σχετικά με τα συμφέροντα του ιδιοκτήτη του ζώου αλλά και τα δημόσια συμφέροντα. Οι κατευθυντήριες γραμμές απαντούν σιωπηρά στο ερώτημα σε ποιο βαθμό η αιτιολόγηση της ευθανασίας μπορεί να βασίζεται όχι μόνο στα συμφέροντα του ζώου, που γίνεται αντιληπτό, αλλά και στα ανθρώπινα συμφέροντα, ιδίως στα συμφέροντα των ιδιοκτητών του ζώου, καθώς και στα δημόσια οικονομικά συμφέροντα ή προσφέρουν μια ενδιαφέρουσα σειρά ετυμηγοριών⁵⁶. Για παράδειγμα οι κανονισμοί στη Γερμανία και την Αυστρία θεωρούν την προστασία της ζωής των ζώων ως στόχο του νόμου και ως εκ τούτου απαιτούν έναν «καλό λόγο» για να τερματιστεί η ζωή των ζώων ⁵⁷.

Σε άλλους κανονισμούς, οι αποφάσεις για το τέλος της ζωής των ζώων βασίζονται πιο ξεκάθαρα στα ανθρώπινα συμφέροντα. Η γενική αλλαγή στις κοινωνικές σχέσεις ανθρώπου-ζώου αποτελεί πρόκληση για τους υπάρχοντες νόμους και προκαλεί συνεχείς συζητήσεις και αναζητήσεις βελτιώσεών τους. Τα επερχόμενα αιτήματα για αιτιολόγηση ηθικά συναφών ενεργειών αναφορικά με τα ζώα συντροφιάς, η έννοια της «ευθανασίας ευκολίας», δηλ. η ευθανασία ενός κατοικίδιου ζώου ενάντια στο υποτιθέμενο συμφέρον του, αλλά μόνο λόγω της επιθυμίας του ιδιοκτήτη του ασθενούς, απαγορεύεται νομικά στις γερμανόφωνες χώρες, αλλά είναι κοινή ρουτίνα αλλού. Ωστόσο, υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες το δεδομένο πλαίσιο αμφισβητεί μια σαφή διάκριση μεταξύ των περιπτώσεων ευθανασίας προς το συμφέρον του ζώου και των περιπτώσεων ευθανασίας προς το συμφέρον του ιδιοκτήτη αλλά όχι του ζώου⁵⁸.

⁵⁵ Πρωτοπαπαδάκης, Ευάγγελος.(2024). Ηθική και Ζώα. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. (Σημειώσεις μαθήματος: Ηθική και Ζώα , ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία) .

⁵⁶ Cooney, K. (2020, May). Historical Perspective of Euthanasia in Veterinary Medicine. Veterinary Clinics of Small Animals. Vol.50, (3), 489-502.

⁵⁷ Bundesrepublik Deutschland Tierschutzgesetz: TierSchG. Available at : <https://www.gesetze-im-internet.de/tierschg/BJNR012770972.htm>

⁵⁸ Cooney, K. (2020, May). Historical Perspective of Euthanasia in Veterinary Medicine. Veterinary Clinics of Small Animals. Vol.50, (3), 489-502.

Η ευθανασία ρυθμίζεται από τους νόμους περί καλής μεταχείρισης των ζώων πολλών χωρών παγκοσμίως. Ανάλογα με τον ορισμό της ευθανασίας, παρέχουν κριτήρια όπως η διάγνωση, η πρόγνωση, οι μη ιατρικοί παράγοντες που αφορούν το ζώο, η ευκολία του ιδιοκτήτη, οι οικονομικοί περιορισμοί και τα πιθανά περαιτέρω συμφέροντα, για να καθοδηγήσουν τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Ενώ όλοι οι νόμοι και οι κατευθυντήριες γραμμές συμφωνούν ότι κάποια μορφή ευθανασίας είναι ηθικά δικαιολογημένη, υπάρχει ένα ευρύ φάσμα νομικά αποδεκτών καλών λόγων. Οι περισσότεροι από αυτούς τους λόγους προέρχονται από μια θέση, που δίνει ύψιστη προτεραιότητα στην αποφυγή της ταλαιπωρίας των ζώων και είτε αρνούνται τη βλάβη του θανάτου για τα ζώα είτε το σταθμίζουν ως λιγότερο σημαντικό⁵⁹.

Η ευθανασία για τα ζώα, σε αντίθεση με την ευθανασία του ανθρώπου, δεν θεωρείται παράνομη ιατρική πράξη. Έτσι, διεθνώς την ευθανασία των ζώων δεν την ασκούν μόνο οι κτηνίατροι, αλλά ασκείται και από άλλους επαγγελματίες. Για παράδειγμα η ευθανασία ζώων ασκείται από τεχνικούς ευθανασίας στα καταφύγια ζώων, από διαπιστευμένους τεχνικούς κτηνιατρικής, από εντεταλμένους κρατικούς υπαλλήλους, αλλά και από απλούς πολίτες, όταν ένα ζώο απειλήσει σοβαρά το κοινό σε μεγάλο εύρος⁶⁰.

Αναφορικά με τα απαιτούμενα φάρμακα για την πράξη της ευθανασίας των ζώων οι μόνοι εξουσιοδοτημένοι από το νόμο να τα προμηθεύονται είναι οι αδειοδοτημένοι κτηνίατροι. Επίσης οι κτηνίατροι είναι καθ' ύλην αρμόδιοι να επιβλέπουν και την χορήγησή τους σε αυτά, στην περίπτωση που άλλοι επαγγελματίες εκτελούν την καθαυτό πράξη της ευθανασίας, οπότε και τελούν υπό την επίβλεψη και δικαιοδοσία τους. Σε αντίθεση, επίσης, με την ευθανασία του ανθρώπου, που δεν πραγματοποιείται αμιγώς για ανθρωπιστικούς λόγους, η πράξη της ευθανασίας των ζώων πραγματοποιείται και για τη λύτρωση βαριά νοσούντων ζώων με δυσμενή πρόγνωση από τους αφόρητους πόνους, την αγωνία ή την βάσανο της νόσου. Για ιδιαίτερους και κύρια προληπτικούς λόγους η ευθανασία των ζώων εφαρμόζεται διεθνώς σε μεγάλη έκταση και στις παρακάτω περιπτώσεις: ως πολιτική ελέγχου της εκτεταμένης και ανισόρροπης αύξησης του πληθυσμού συγκεκριμένων ζωικών ειδών κύρια στις αναπτυσσόμενες χώρες, ως πολιτική ελάττωσης του υπερπληθυσμού σε καταφύγια ζώων και τέλος, κατά την χρήση τους σε ερευνητικά προγράμματα για πειραματικούς σκοπούς⁶¹. Γενικότερα στις κατευθυντήριες γραμμές για την ευθανασία των ζώων, όπως στην Αμερική της AVMA το 2013⁶², στους κανονισμούς, όπως στη Βρετανία από το Βασιλικό Κολλέγιο των Κτηνιάτρων Χειρουργών (RCVS)⁶³ το 2019 και στις συστάσεις, όπως στην Ευρωπαϊκή

⁵⁹Kleinfeldt, A. (2017, nd) *Detailed discussion of animal euthanasia*. Animal Legal & Historical Center. <https://www.animallaw.info/article/detailed-discussion-animal-euthanasia>

⁶⁰ Cooney, K. (2020, May). Historical Perspective of Euthanasia in Veterinary Medicine. *Veterinary Clinics of Small Animals*. Vol.50, (3), 489-502.

⁶¹ Jimenez – Coello, M. and Ortega – Pacheco, A. (2011) Debate for and against euthanasia in the control of dog populations.

⁶² AVMA Guidelines for the Euthanasia of Animals. 2013th ed. American Veterinary Medical Association; Schaumburg, IL, USA: 2013.

⁶³ RCVS Code of Professional Conduct for Veterinary Surgeons and Supporting Guidance. Available online: <https://www.rcvs.org.uk/setting-standards/advice-and-guidance/code-of-professional-conduct-for-veterinary-surgeons/supporting-guidance/euthanasia-of-animals/>

Ένωση για την Ευθανασία των Πειραματικών Ζώων από το 1997⁶⁴, υπάρχουν πολλές προτάσεις για τον τρόπο ταξινόμησης παραγόντων και κριτηρίων, που λαμβάνονται ή πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στις αποφάσεις του τέλους της ζωής των ζώων.

Οι περισσότερες από τις νομικές διατάξεις παρουσιάζουν μεγάλο περιθώριο ερμηνείας καθώς δεν έχουν ακριβείς ορισμούς κριτηρίων για αποφάσεις «καλή ευημερία», «παρατεταμένος θάνατος», «διακυβευμένη ευημερία», «η συνέχιση της ζωής θα ήταν χειρότερη από τον θάνατο», « το συμφέρον του ζώου» κ.λπ. σε πολλές περιπτώσεις. Αφενός, παρουσιάζουν ένα απαραίτητο νομικό πλαίσιο για τους επαγγελματίες. Από την άλλη πλευρά, μεταθέτουν την ευθύνη τόσο στους κτηνιάτρους όσο και στους ιδιοκτήτες ζώων συντροφιάς να λάβουν τη δεοντολογικά σωστή απόφαση σε κάθε μεμονωμένη περίπτωση.

Στη χώρα μας η νομοθεσία για τα ζώα έχει ως αφετηρία της το νόμο 1197/1981 «Περί προστασίας των ζώων», όπου καθορίζονται και οι ποινικές κυρώσεις σε διάφορες περιπτώσεις παραβάσεων. Ακολουθεί το Προεδρικό Διάταγμα 160/1991, που εναρμονίζει την Ελληνική νομοθεσία με την αντίστοιχη κοινοτική 1986/609. Αμέσως μετά υιοθετείται η Ευρωπαϊκή Σύμβαση του 1987 και νομοθετείται με τον αριθμό Ν. 2017/1992 η «Ευρωπαϊκή σύμβαση για την προστασία των ζώων συντροφιάς». Κάποια χρόνια μετά με το Προεδρικό Διάταγμα 327/1996 καθορίζονται πιο «ανθρώπινες» συνθήκες σφαγής και μεθόδους αναισθητοποίησης των παραγωγικών ζώων. Με το νόμο 3170/2003 έρχονται για την εποχή του καινοτόμες ιδέες, όπως καταμερισμό ευθύνης σε όσους έχουν ζώα που καταστρέφουν ξένες περιουσίες και η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της προσωρινής αφαίρεσης ζώου από την κατοχή κάποιου ανθρώπου, σε περιπτώσεις κακομεταχείρισης και της προσωρινής παράδοσης του ζώου σε καταφύγιο ή σε φιλοζωικό σωματείο. Έπεται ο νόμος 4039/2012, που συμπλήρωσε αυτόν του 2003 και το 2014 τροποποιείται και ο ίδιος με το νόμο 4235/2014, στον οποίο διευκρινίστηκε η έννοια του επιθετικού ζώου, καθώς και του ζώου που πάσχει ή είναι φορέας σοβαρού νοσήματος, ειδικά αυτών που μεταδίδονται και στον άνθρωπο πχ εχινοκόκκωση, λύσσα κ.α.

Ο τελευταίος νόμος που ψηφίστηκε και διόρθωσε κάποια λάθη παρελθόντων νόμων, εναρμόνισε τις σύγχρονες θεωρήσεις περί της κακοποίησης με την Ελληνική Νομοθεσία, είναι ο νόμος 4830/2021.

Αναφορικά με τον Κώδικα Δεοντολογίας κτηνιάτρων στην Ελλάδα δεν έχει καταρτισθεί μέχρι σήμερα. Το μόνο σχετικό κείμενο είναι ο «Κώδικας Ορθής Κτηνιατρικής Πρακτικής», που εκδόθηκε από τον Πανελλήνιο Κτηνιατρικό Σύλλογο και υπό την αιγίδα της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Κτηνιάτρων (FVE). Ο κώδικας αυτός χρησιμοποιείται από τους κτηνιάτρους που εργάζονται σε

⁶⁴ European Commission . Euthanasia of Experimental Animals. European Commission; Bruxelles, Belgium: 1997. Available online: http://publications.europa.eu/resource/ellar/b0ecd88f-8c31-4a5f-9ebd-2c8ad4da4c14.0001.02/DOC_1

Κτηνιατρικούς Οργανισμούς, όπως ιατρεία ζώων, κτηνιατρικές κλινικές, πανεπιστήμια και άλλους δημόσιους φορείς^{65, 66}.

3. Φιλοσοφικές θέσεις για τα ζώα

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται μια σύντομη και ενδεικτική αναδρομή σε διάφορες φιλοσοφικές θέσεις για την υπόσταση και θέση των ζώων από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

3.1. Στην ελληνική αρχαιότητα

Μια από τις πρώτες φιλοσοφικές θέσεις για τα ζώα είναι αυτή του Ησίοδου. Ο ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει δικαιοσύνη μεταξύ των ζώων, θεωρεί πως η δικαιοσύνη είναι κτήμα του ανθρώπου, που δόθηκε σε αυτόν από τους θεούς. Ο Ησίοδος διακρίνει τους ανθρώπους από τα ζώα στο επίπεδο ηθικής.

Συνεχίζουμε με τις θέσεις των προσωκρατικών φιλοσόφων με τον Πυθαγόρα και τους Πυθαγόρειους φιλοσόφους, οι οποίοι θεωρώντας τα ζώα ως έμβια και έμψυχα όντα έθεταν ερωτήσεις ηθικής φύσης σε ό,τι αφορά τη μεταχείρισή τους από τον άνθρωπο. Ειδικότερα, ο Πυθαγόρας, ενστερνιζόμενος κάποια παράδοση της Ανατολής, ασπάστηκε τη μετεμψύχωση και μάλιστα ήταν ο εισηγητής της στον ελληνικό κόσμο. Σύμφωνα με τις θέσεις του για τη μετεμψύχωση, η ψυχή είναι αθάνατη και περνάει από το ένα σώμα στο άλλο, συμπεριλαμβανομένων και των σωμάτων των ζώων, μετά τον φυσικό θάνατο κάθε οργανισμού. Για αυτό το λόγο οι άνθρωποι πρέπει να δείχνουν φιλικές στάσεις προς τα ζώα, να μην τα αδικούν και να αντιλαμβάνονται ότι έχουν καθήκοντα απέναντί τους⁶⁷. Ειδικότερα ο Εμπεδοκλής αρνούνταν τις θυσίες ζώων και επιπλέον θεωρούσε ότι οφείλουμε να σεβόμαστε εκτός από τα ζώα και όλα τα φυτά⁶⁸.

Γενικότερες θέσεις των προσωκρατικών αναφορικά με τη σχέση ανθρώπου και φύσης είναι: η ιδέα της συναδέλφωσης όλων των όντων έμψυχων και οργανικών, που πίστευαν οι Πυθαγόρειοι, η πίστη στην ενότητα των όντων που διακήρυττε ο Ξενοφάνης και η άποψη ότι ο κόσμος βρίσκεται σε συνεχή αλλαγή και παρουσιάζεται όλο με νέες μορφές. Η κοινή αντίληψη στον Δημόκριτο, στον Εμπεδοκλή και στον Παρμενίδη είναι ότι η ψυχή βρίσκεται σε ισοδυναμία με το νου, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι έχει δυνατότητα σκέψης ισάξια με την ανθρώπινη διάνοια⁶⁹.

Μετά τον Πυθαγόρα και τον Εμπεδοκλή που πρωτοξεκίνησαν να αναφέρονται στο θέμα σχετικά με την λογική που έχουν τα ζώα, αυτός που πρώτος τους διαδέχθηκε στο θέμα αυτό αναπτύσσοντας διεξοδικά το θέμα της λογικής των

⁶⁵ Αναγνωστόπουλος Αθανάσιος, Τέγος Σπυρίδων.(2024). Νομοθεσία και Ευζωία Ζώων. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. (Σημειώσεις μαθήματος: Νομοθεσία και Ευζωία Ζώων, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία) .

⁶⁶ Πανελλήνιος Κτηνιατρικός Σύλλογος, *Καταστατικό Π.Κ.Σ. - Κώδικες – Νόμοι*, (nd). Διαθέσιμο στο: <https://www.hva.gr/el/content.php?page=statutes-laws>

⁶⁷ Καραγεωργάκης, Σταύρος, Ζώα στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής (Αθήνα: ΕΥΤΟΠΙΑ, 2019), 24-28.

⁶⁸ Gary Steiner, *Anthropocentrism and its discontents* (Pittsburgh Press, 2005), 38.

⁶⁹ Τσέλλερ, Έ. & Νέστλε, Β. *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Εστία, 2008.

ζώων και διακρίνοντας τους ανθρώπους από τα ζώα σε διανοητικό επίπεδο ήταν ο Αλκμαίων ο Κροτωνιάτης (5ος αι. π.Χ.). Ισχυρίζεται ότι, ο άνθρωπος είναι ο μοναδικός απ' όλα τα πλάσματα που έχει λογική. Παρόμοια θέση είναι και η θέση των Σοφιστών. Η θέση των Σοφιστών και ειδικά του Πρωταγόρα για τη σχέση ανθρώπων και ζώων είναι ότι ο άνθρωπος είναι ανώτερος των ζώων όχι σε σωματική δύναμη, αλλά στη νοητική δύναμη. Για τους Σοφιστές τα ζώα δεν διαθέτουν Λόγο, παρά μόνο αντίληψη για να αντιμετωπίσουν τον κόσμο γύρω τους⁷⁰.

Οι Κυνικοί φιλόσοφοι και ειδικότερα ο Διογένης ο Κυνικός έθεταν ως πρότυπο ζωής για τους ανθρώπους το φυσικό τρόπο ζωής των ζώων. Πίστευαν πως αν οι άνθρωποι ζούσαν σαν τα ζώα σε κοπάδι, μέσω αυτού του τρόπου διαβίωσης οι άνθρωποι θα εξασφάλιζαν την ευτυχία τους. Οι Κυνικοί απέβλεπαν στην αυτογνωσία, στην αυτάρκεια, στη λιτότητα και την άσκηση. Θεωρούσαν πως οι άνθρωποι οφείλουν να βρίσκουν τρόπους να αποτρέπουν την απομάκρυνσή του από τη φυσική ζωή⁷¹.

Θέση των φιλοσόφων της Κυρηναϊκής σχολής για τα ζώα, όπως την εξέφρασε κύρια ο Αρίστιππος, ήταν ότι η τάση προς απόλαυση και αποφυγή της λύπης δεν είναι μόνο ανθρώπινο χαρακτηριστικό, αλλά είναι ένα γενικό φαινόμενο που παρατηρείται και στους ανθρώπους και στα ζώα. Η θέση αυτή επαναδιατυπώθηκε και από τον ιδρυτή του ωφελιμισμού Jeremy Bentham⁷².

Ο Πλάτων, έχοντας επηρεαστεί από τους Πυθαγόρειους, αποδεχόταν τη μετενσάρκωση από το ένα ζώο στο άλλο. Πίστευε ότι ένας άνθρωπος μπορούσε να γεννηθεί στην επόμενη του ζωή ως ζώο ή και το αντίστροφο. Θεωρούσε ότι η μετεμψύχωση σε ένα άλλο ζωικό είδος εκτός του ανθρώπου δεν ήταν ίσης αξίας με το να μετενσαρκωθεί κάποιος σε άνθρωπο. Πιο συγκεκριμένα στον *Τίμαιο* ο Πλάτων σε αναφορές του για την μετεμψύχωση κάνει λόγο για προοδευτικό ξεπεσμό της ψυχής από τον άνδρα στη γυναίκα και από τη γυναίκα στα διάφορα είδη ζώων, από τα ανώτερα στα κατώτερα⁷³. Αυτό όμως τον οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι τα ζώα θα μπορούσαν να έχουν δικαιώματα και να είναι υπεύθυνα για τις πράξεις τους, μιας και η ψυχή τους μπορεί και να ήταν ανθρώπινη στην προηγούμενη ενσώματή της κατάσταση. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα τα ζώα και οι άνθρωποι έχουν ως κοινό στοιχείο τους την ψυχή. Όμως, επειδή υπάρχει μια ιεραρχία στα έμβια όντα που σχετίζεται με το νου και τη λογική, είναι προτιμότερο κάποιος να είναι άνθρωπος. Η διαχωριστική γραμμή που τίθονταν μεταξύ ανθρώπου και ζώου σύμφωνα με τον Πλάτωνα ήταν η λογική, ο λόγος⁷⁴.

Στη συνέχεια ο Αριστοτέλης, χρησιμοποιώντας τις προσωπικές του παρατηρήσεις, θα αρνηθεί την ύπαρξη λογικής στα ζώα. Εξετάζοντας τα ζώα με επιστημονική θεώρηση και με στοχαστικότητα συμπεραίνει ότι και η ψυχή είναι βιολογικό προϊόν που δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το σώμα. Διακρίνει τρεις μορφές ψυχής. Ως πρώτη μορφή ψυχής θεωρεί τη θρεπτική, που υπάρχει σε

⁷⁰ Τσέλλερ, Έ. & Νέσλε, Β. *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Εστία, 2008.

⁷¹ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, 2007.

⁷² Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, 2007.

⁷³ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, 2007.

⁷⁴ C. Osborne, *Dumb Beasts and Dead Philosophers: Humanity and the Humane in Ancient Philosophy and Literature*, Oxford, Oxford University Press, 2009.

όλα τα όντα, τα ζώα και τα φυτά. Ως δεύτερη μορφή την αισθητική ψυχή, είναι αυτή που αντιλαμβάνεται και υπάρχει μόνο στα ζώα, που έχουν την ικανότητα να αισθάνονται λύπη και ηδονή. Τέλος ως τρίτη μορφή θεωρεί τη λογική ψυχή, που την έχει μόνον ο άνθρωπος ή όποιο άλλο ον είναι όπως ο άνθρωπος ή ανώτερος από αυτόν⁷⁵.

Ο Αριστοτέλης απορρίπτει την ιδέα της μετενσάρκωσης και τη θέση του Πλάτωνα ότι υπάρχει μια αυστηρή ιεράρχηση μεταξύ των έμβιων όντων. Αναφορικά με την αξία της ζωής των όντων αποδέχεται ότι υπάρχει μια φυσική ιεραρχία, που καθορίζεται από τις ικανότητες τους. Θεωρεί πως τα φυτά βρίσκονται στη βάση αυτής της ιεραρχίας, αφού οι ικανότητές τους περιορίζονται στην πρόσληψη θρεπτικών συστατικών. Τα ζώα και ο άνθρωπος διαφοροποιούνται ως προς το επίπεδο, επειδή έχουν την ικανότητα για αίσθηση. Στη κορυφή της ιεραρχίας τοποθετεί τον άνθρωπο, γιατί εκτός από τις ικανότητες που μοιράζεται με τα φυτά και τα ζώα, έχει και τη διανοητική ικανότητα⁷⁶.

Ο Αριστοτέλης ασπάζεται τη γνώμη του Αναξαγόρα για την ανωτερότητα του ανθρώπου έναντι των άλλων όντων και υιοθετεί την άποψη ότι ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώο που έχει χέρια και όρθια στάση. Ωστόσο αντιστρέφει τον ισχυρισμό του Αναξαγόρα, διατεινόμενος ότι ο άνθρωπος είναι ανώτερος από τα ζώα όχι γιατί έχει τα χέρια και όρθια στάση, αλλά γιατί είναι το μόνο με θεία φύση και θεία ουσία. Έτσι προστίθεται στον άνθρωπο ένα ακόμη στοιχείο διαφοροποίησης από τα άλλα ζώα, η επικοινωνία και η ομοιότητα με τον Θεό. Αυτή η διαφοροποίηση χρησιμοποιείται ακόμη και τώρα στην υπεράσπιση του «ειδισμού», ιδιαίτερα από τη θρησκεία. Η άποψη αυτή για τα χέρια εδραιώνεται σε τέτοιο βαθμό και μέσα από τους στωικούς και τον Κικέρωνα θα υιοθετηθεί και από τον Γαληνό⁷⁷.

Σύμφωνα με την αριστοτελική τελολογία, τα φυτά έγιναν για τα ζώα και τα ζώα για τον άνθρωπο, τα ήμερα για να τα χρησιμοποιεί και να τρέφεται, τα άγρια, αν όχι όλα, τουλάχιστον τα περισσότερα, για να τρέφεται και για να τα χρησιμοποιεί για άλλες ανάγκες του. Μια καθαρά ανθρωποκεντρική θέση. Ωστόσο, ταυτόχρονα θεωρούσε πως όλα τα όντα έχουν αξία, για αυτό και δεν πρέπει να υποτιμούνται. Σε όλα τα έργα της φύσης κυριαρχεί ο σκοπός και όχι η τυχειότητα. Έτσι κάθε οργανισμός καθίσταται φορέας εγγενούς αξίας και προϋποθέτει σεβασμό⁷⁸.

Οι Στωικοί φιλόσοφοι ξεδιπλώνουν τις θέσεις τους σε ένα μακρύ χρονικό διάστημα από τον 4^ο π.Χ. αιώνα μέχρι το 2^ο μ.Χ. αιώνα μέσα από τις τρεις Στοές τους. Όπως είναι φυσικό, εδώ θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε ορισμένες μόνο θέσεις του στωικού στοχασμού για τα ζώα. Ο άνθρωπος στη στωική φιλοσοφία θεωρείται ον όμοιο με το Θεό, ανώτερο από τα υπόλοιπα όντα, τα φυτά και τα ζώα. Αυτό που τον κάνει να ξεχωρίζει είναι η λογικότητα. Η λογικότητα συνιστά προνόμιο της ανθρώπινης φύσης και κατά τους Στωικούς

⁷⁵ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, 2007.

⁷⁶ R. Sorabji, *Animal Minds and Human Morals: The Origins of the Western Debate*, Cornell Studies in Classical Philology, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1993

⁷⁷ Τσέλλερ, Έ. & Νέσλε, Β. *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Εστία, 2008.

⁷⁸ Singer, P. «Αντιμετωπίζοντας τα ζώα με ηθική», μτφρ. Β. Λιανού, στο *Περί ζώων, Με λογική και συναίσθημα*, επιμ. Α. Α. Λυδάκη & Γ. Ν. Μπασκόζος, Αθήνα: Ψυχογιός, 2011,

απουσιάζει από τα ζώα. Ο ανθρωποκεντρισμός των αρχαίων Στωικών είναι εμφανής μέσα από τις θέσεις τους για τη δημιουργία των ζώων και το σκοπό ύπαρξής τους, αφού υποστήριζαν ότι τα ζώα δημιουργήθηκαν για να εξασκούνται τα έλλογα όντα, που είναι οι άνθρωποι. Οι φιλόσοφοι της μέσης Στοάς, φάνηκαν εντονότερα ανθρωποκεντρικοί από τους αρχαίους Στωικούς, ισχυριζόμενοι ότι τα ζώα όχι μόνο στερούνται λογικής, αλλά στερούνται ακόμη συναισθημάτων, τονίζοντας ιδιαίτερα την απόκλιση που υπάρχει ανάμεσα στον άνθρωπο και το ζώο. Ο ανθρωποκεντρισμός είναι έντονος και στους εκπροσώπους της νεότερης Στοάς. Σενέκας, Επίκτητος και Μάρκος Αυρήλιος ως οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι της νεότερης Στοάς θεωρούν ότι τα ζώα στερούνται λογικότητας, δεν διαθέτουν ελευθερία βούλησης και δεν αντιλαμβάνονται την αρετή ή την κακία. Η θεία πρόνοια φροντίζει για την προστασία τους και καμία ευθύνη δεν αναλογεί στους ανθρώπους για αυτά⁷⁹.

Τέλος μέσα από τη σύντομη αυτή και ενδεικτική παρουσία μας με τις θέσεις των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων για τα ζώα συμπεραίνουμε πως το θέμα των σχέσεων ανθρώπου και ζώων, της οντότητας των ζώων, της ψυχής τους, των συναισθημάτων τους, της λογικής τους, των υποχρεώσεων του ανθρώπου έναντι των ζώων και άλλων ηθικών ζητημάτων τους απασχόλησε σημαντικά. Η συζήτηση αυτή δε σταμάτησε ποτέ, συνεχίστηκε διαχρονικά και φτάνει στις μέρες μας απασχολώντας τους σύγχρονους φιλοσοφικούς κύκλους. Στα επόμενα υποκεφάλαια της εργασίας μας παραθέτουμε εντελώς συνοπτικά, για προφανείς λόγους, τις θέσεις για τα ζώα σύγχρονων φιλοσόφων.

3.2. Στη σύγχρονη εποχή

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα παραθέσουμε τις κυριότερες θέσεις για τον τρόπο που αντιμετωπίζει ο άνθρωπος τα ζώα, για την ύπαρξη ή μη δικαιωμάτων στα ζώα και τις υποχρεώσεις που έχει ο άνθρωπος ως έλλογο ον απέναντι σε αυτά. Αρχίζουμε από τον 17^ο αιώνα με το θεμελιωτή της σύγχρονης φιλοσοφίας René Descartes, περνάμε στον Immanuel Kant, συνεχίζουμε με τον Jeremy Bentham και φτάνουμε στις θέσεις των νεότερων στοχαστών Peter Singer και Tom Regan.

3.2.1. René Descartes

Ο René Descartes (Καρτέσιος, 1596-1650), που θεωρείται ο πατέρας της σύγχρονης φιλοσοφίας, θεώρησε τα ζώα σαν εργαλεία, που έδωσε ο Θεός στον άνθρωπο, για να τον βοηθήσει στο έργο του και να ικανοποιήσει τις δικές του ανάγκες. Ο Descartes (Καρτέσιος) υπέθεσε ότι τα ζώα στερούνται συνείδησης και επειδή δεν κατέχουν ψυχή, μιας και ο Θεός την έχει δωρίσει μόνο στους ανθρώπους, δεν έχουν νου. Για να δικαιολογήσει την ιδέα ότι τα ζώα δεν έχουν συνείδηση, ο Καρτέσιος έφερε ως δικαιολογία ότι τα ζώα δεν χρησιμοποιούν λεκτική ή νοηματική γλώσσα, μηχανισμό που χρησιμοποιούν όλοι οι άνθρωποι, αλλά κανένα ζώο. Για τον Καρτέσιο τα ζώα είναι απλές βιολογικές μηχανές, όπως απλή μηχανή είναι και το ανθρώπινο σώμα, αν το απομονώσουμε από

⁷⁹ Τσέλλερ, Έ. & Νέστλε, Β. *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Εστία, 2008.

το πνεύμα. Θεωρούσε τα ζώα μηχανές, που λειτουργούν με τελειότητα, διότι είναι δημιουργημένες από τον Θεό και όχι από χέρι ανθρώπου⁸⁰.

Ο Καρτέσιος υπέθεσε ότι τα ζώα εκτός από συνείδηση στερούνται ψυχής, συναισθημάτων και συγκίνησης και επομένως δεν μπορούν να υποφέρουν, να νιώσουν πόνο ή λύπη. Ως επακόλουθο των θέσεών του περί έλλειψης ψυχής, συναισθημάτων και συγκίνησης πραγματοποίησε πειράματα για να επαληθεύσει τις θέσεις του. Στα πειράματα αυτά βασάνιζε βάνουσα τα ζώα, για παράδειγμα κάρφωνε τα πόδια ζώων σε τραπέζια και τα άνοιγε για να διερευνήσει τον τρόπο που χτυπάει η καρδιά τους. Τους προκαλούσε τραύματα, εγκαύματα και τα ακρωτηρίαζε βάνουσα. Τις αντιδράσεις των ζώων στα βασανιστήριά του, όπως κραυγές και κλάματα τις παρομοίαζε ως τριξίματα μηχανών, που στερούνται καλής λίπανσης. Ισχυρίζονταν πως το κλάμα των ζώων, δεν διαφέρει από τον ήχο ενός γκραντζιού που χρειάζεται λάδωμα. Στα βιβλία του, περιγράφει τα νεύρα ως σωλήνες, που χάρη στην πίεση ενός αερίου φουσκώνουν και μεταφέρουν το περιεχόμενο στους μύες. Όταν ο ένας μυς αδειάζει και ο άλλος διογκώνεται, από το αέριο που μεταφέρεται από τα νεύρα, ο πρησμένος μυς γίνεται πιο κοντός και τεντώνεται το όργανο... Ο Καρτέσιος περιέγραφε την κύρια δραστηριότητα του σώματος όλων των ζώων... ως ένα είδος ζωντανής μηχανής⁸¹. Ο Peter Singer περιγράφει πώς οι θέσεις αυτές του Καρτέσιου διευκόλυναν τις ζωτομίες, που γίνονταν ακόμη και πάνω σε ζωντανά ζώα, προκαλώντας, όπως είναι φυσικό, ποικίλες αντιδράσεις⁸².

Αναφορικά με τις ηθικές υποχρεώσεις του ανθρώπου προς τα ζώα ο Καρτέσιος ισχυρίζεται πως είναι παράλογο να μιλάμε για αυτές, μιας και θεωρούσε τα ζώα βιολογικές μηχανές, τέλεια δημιουργήματα του Θεού. Όπως δεν υπάρχουν ηθικές υποχρεώσεις προς τα μηχανήματα, που δημιουργήθηκαν από τον άνθρωπο, έτσι δεν υπάρχουν ηθικές υποχρεώσεις προς τα άψυχα ζώα. Για παράδειγμα είναι παράλογο να μιλάμε για ηθικές υποχρεώσεις σε ρολόγια, που είναι δημιουργήματα του ανθρώπου. Οι όποιες ηθικές υποχρεώσεις αναφορικά με το ρολόι αφορούν άλλους ανθρώπους και όχι στο ρολόι. Αν με ένα σφυρί προκαλέσω βλάβη στο ρολόι, έχετε δικαίωμα να διαμαρτυρηθείτε γιατί το ρολόι σας ανήκει, ή γιατί κατά λάθος σας τραυμάτισα, ή γιατί αυτό είναι σπατάλη, μιας και κάποιος άλλος θα μπορούσε να το χρησιμοποιήσει. Παρόμοια, ίσως έχω υποχρέωση να μη προξενήσω ζημιά στο ζώο συντροφιά σας, αλλά η υποχρέωσή μου δεν είναι προς το ζώο, αλλά προς εσάς. Για τον Καρτέσιο, μόνο οντότητες με ψυχή, συνείδηση, λογική ή γλώσσα αξίζουν ηθικά και άλλα δικαιώματα. Επομένως, ο άνθρωπος δεν οφείλει ηθικές υποχρεώσεις στα ζώα, όπως δεν οφείλει κανένα ηθικό δικαίωμα στις μηχανές⁸³.

⁸⁰ René Descartes, 1985. "Discourse on the Method", The Philosophical Writings of Descartes, τ. 1, μτφ: John Cottingham, Robert Stoothoff και Dugald Murdoch, Cambridge University Press, 1985.

⁸¹ Guerrini, A., (1989), "The Ethics of Animal Experimentation in Seventeenth-Century England", Journal of the History of Ideas, 50.

⁸² Singer, P. (2002). Animal Liberation. New York: HarperCollins.

⁸³ Voelpel, John. 2010. "Descartes' Bête Machine, the Leibnizian Correction and Religious Influence." Graduate Theses and Dissertations. University of South Florida. Available at: <http://scholarcommons.usf.edu/etd/3527>

3.2.2. Immanuel Kant

Ο Γερμανός φιλόσοφος Immanuel Kant (Καντ, 1724-1804) δεν επηρεάστηκε με τον ίδιο τρόπο από τον Διαφωτισμό όσο οι άλλοι στοχαστές του Διαφωτισμού. Στο πλαίσιο της ανθρωποκεντρικής θεώρησης του Καντ, που καθιστά τον άνθρωπο κυρίαρχο της πλάσης, η συμπεριφορά του ανθρώπου προς τα ζώα είναι πιο ευγενική, που εκλαμβάνεται ως εξάσκηση για την ηθική στάση μας απέναντι στην ανθρωπότητα. Θεωρούσε πως η στάση του ανθρώπου απέναντι στα ζώα καταδεικνύει την ηθική του στάση απέναντι στο ανθρώπινο είδος και γενικότερα στην ανθρωπότητα⁸⁴. Η περιγραφή των ζώων διαφοροποιείται από εκείνη της καρτεσιανής μηχανής. Σύμφωνα με τον Καντ τα ζώα καθοδηγούνται αποκλειστικά από εξωτερικά ερεθίσματα και επομένως δεν έχουν ελευθερία επιλογής. Θεωρεί ότι ακόμη και όταν ένα ζώο κυνηγάει το θήραμά του απλά ανταποκρίνεται σε εξωτερικά ερεθίσματα, χωρίς να μπορεί να επιλέξει ή να αποφασίζει με ορθολογικά κριτήρια. Ο Καντ αντιλαμβάνεται τη ζωώδη φύση ως φύση χωρίς πρόσβαση στη λογική. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, τα ζώα είναι σε μεγάλο βαθμό παθητικά όντα που ανταποκρίνονται σε απλά ερεθίσματα⁸⁵. Ο Καντ ισχυρίζεται ότι τα ζώα υπάρχουν μόνο ως μέσα και ποτέ ως σκοποί, επειδή δεν είναι έλλογα όντα και δεν έχουν συνείδηση. Τα ζώα δεν διαθέτουν εγγενή αξία και δεν ανήκουν στην ηθική κοινότητα καθώς δεν είναι έλλογα όντα. Ο άνθρωπος αναστοχάζεται, κρίνει, έχει κίνητρα και ενεργεί ανάλογα, τα ζώα δεν έχουν αυτή τη δυνατότητα. Θεωρεί πως τα ζώα δεν είναι πρόσωπα και αφού δεν είναι πρόσωπα αποτελούν πράγματα και ακολούθως αντικείμενα κυριότητας. Η υποχρέωσή μας να μη τα βλάπτουμε αφορά κυρίως την υποχρέωση έναντι του ιδιοκτήτη τους⁸⁶.

Οι σχέσεις ανθρώπου - ζώων αναπτύσσονται ενσυνείδητα και εμπρόθετα. Προκύπτουν και εξελίσσονται από την τάση του ανθρώπου να διαχειρίζεται τα πάντα προς όφελός του και προς την ικανοποίηση των αναγκών του. Τα ζώα δεν έχουν αυτοσκοπό, όπως έχει ο άνθρωπος. Στα ζώα αποδίδεται η εργαλειακή αξία διότι συνεισφέρουν στις ανθρώπινες ανάγκες. Χρησιμοποιούνται για την επίτευξη ενός σκοπού που είναι η ανύψωση του ανθρώπου. Ο Καντ αναγνωρίζει μόνο στον άνθρωπο το προνόμιο να αποτελεί αυτοσκοπό. Σύμφωνα με την καντιανή σκέψη, τα ζώα διακρίνονται από τον άνθρωπο βάσει τριών κριτηρίων :α) δεν είναι έλλογα, β) δεν έχουν αυτοσυνείδηση και γ) δεν είναι αυτόνομα. Εφόσον τα ζώα δεν πληρούν τις παραπάνω προϋποθέσεις μπορούν μόνο να χρησιμοποιηθούν για να επιτελέσουν τα μέσα για την επίτευξη των ανθρώπινων σκοπών⁸⁷.

Διαχωρίζοντας τα ζώα από τους ανθρώπους, ο σημαντικότερος ισχυρισμός που διατυπώνει ο Καντ είναι ότι τα ζώα δεν έχουν την αντίληψη. Σε αυτό το πλαίσιο, α) τα ζώα δεν διαθέτουν την ικανότητα κατανόησης, και επομένως χαρακτηρίζονται ανάκατα να αναγνωρίσουν κάτι πέρα από τις αισθήσεις τους

⁸⁴ Peonidis, Filimon, «Kant's not so bad speciesism», στο: Evangelos Protopapa-dakis (επιμ.), *Animal Ethics: Past and present perspectives*. Berlin: Logos, 2012,

⁸⁵ Immanuel Kant, *Lectures on Ethics*, μτφ: Louis Infield, Harper Torchbooks, Νέα Υόρκη 1963.

⁸⁶ Immanuel Kant, *Lectures on Ethics*, trans. Peter Heath (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 27:459

⁸⁷ N. Phelps, 2007 *The Longest struggle: Animal Advocacy From Pythagoras to Peta*, ISBN-13:978-1-59056-106-5.

και περνούν τη ζωή τους ωθούμενα από τα ερεθίσματα που επιδρούν πάνω τους, σε αντίθεση β) οι άνθρωποι, όντα έλλογα και ολοκληρωμένα, σχηματίζουν έννοιες, προσλαμβάνουν μέσω των αισθήσεων κάθε εμπειρία και διαθέτουν συνείδηση και φυσικά αξία. Η προσέγγιση του Καντ φαίνεται να αφήνει πολύ μικρά περιθώρια στην κατανόηση των πνευματικών μηχανισμών των ζώων, δεδομένου ότι η λογική, την οποία τα ζώα στερούνται, θεωρείται προϋπόθεση για τον άνισο αγώνα τους με τον άνθρωπο. Εφόσον ο λόγος είναι το σημείο εκκίνησης, αντιλαμβανόμαστε ότι ο Καντ υποτίμησε κατάφωρα τα ζώα, γιατί απλά αυτά δεν έχουν λόγο. Παράλληλα, θέτοντας πολύ ψηλά τον πήχη της διανοητικής αυτοσυνειδησίας, την οποία σαφώς τα ζώα δεν μπορούν να φτάσουν, καταφέρνει να τα υποβιβάσει χωρίς να αναφερθεί στην ευαισθησία, και την αισθαντικότητα των ζώων⁸⁸.

Για τον Καντ, οι ηθικές ιδιότητες που διακυβεύονται (να έχεις αξιοπρέπεια, να αξίζεις σεβασμό κ.λπ.) συνδέονται με το πρόσωπο του ως ελλόγου και συγχρόνως ως όντος ικανού για καταλογισμό. Και αυτό δεν οφείλεται σε μια αυθαίρετη προτίμηση της λογικής, όπως κατηγορείται μερικές φορές ο Καντ, αλλά στον τρόπο με τον οποίο ο Καντ περιγράφει και εξηγεί αυτές τις ηθικές ιδιότητες. Η ανθρώπινη ιδιότητα έχει αυταξία, αποτελεί εγγενή αξία, και δεν επιδέχεται αμφισβητήσεις. Αυτή η αναμφισβήτητη αξία της ανθρώπινης ιδιότητας δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να μειωθεί ή να μεταβληθεί, αλλά παραμένει πάντοτε αναλλοίωτη. Μια τέτοια αξία, για τον Καντ, ορίζεται ενδογενής αξία ή αξιοπρέπεια. Σε αυτό το πλαίσιο δεν υπάρχει καθόλου χώρος, για την κατηγορία των έμβιων άλογων όντων στην οποία οφείλουμε να μην καθήκοντα, αλλά δεν είναι αυτόνομη και δεν δεσμεύεται από ηθικές υποχρεώσεις⁸⁹.

Αναγνωρίζοντας και αποδίδοντας σχετική ηθική αξία στα ζώα σημαίνει, πρακτικά, πως οφείλουμε να τα προστατεύουμε επειδή μας είναι χρήσιμα. Ωστόσο ο ανθρωποκεντρισμός, υιοθετεί απόψεις που ενεργοποιούν την ηθική σκέψη. Στο παράδειγμα του α) δεσποζόμενου και του β) αδέσποτου ζώου εξετάζουμε δύο διαφορετικές πτυχές. Στην πρώτη περίπτωση καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αν κάποιος βασανίσει ένα ζώο που ανήκει σε συνάνθρωπό του, τότε πλήττει και βλάπτει τον συνάνθρωπό του που είναι και ο κηδεμόνας του. Ο Καντ προχωρά στην δεύτερη περίπτωση λέγοντας ότι ακόμα κι αν το ζώο είναι αδέσποτο και δεν ανήκει σε κάποιον, ο βασανισμός του αποτελεί πράξη ηθικώς απαράδεκτη, διότι μπορεί αυτή η ειδικής πράξη να λειτουργήσει ως παράδειγμα συμπεριφοράς έναντι άλλων ανθρώπων, που σαφώς θα επηρεαστούν ή να παρακινηθούν από αυτήν⁹⁰.

Πολλοί στοχαστές όπως οι Allen W. Wood, Onora O'Neill, Josephine Donovan, καταλογίζουν στον Καντ λογοκεντρισμό, υπέρμετρο ανθρωποκεντρισμό και ειδισμό. Ισχυρίζονται ότι ο Καντ διατύπωσε απόψεις που έχουν διαμορφώσει

⁸⁸ Naomi Fisher, 2017, "Kant on Animal Minds," *Ergo: An Open Access Journal of Philosophy* 4, no. 15. <https://quod.lib.umich.edu/e/ergo/12405314.0004.015/--kant-on-animal-nds?rgn=main;view=fulltext>

⁸⁹ Jonathan Birch 2020, The place of animals in Kantian ethics, review Essay, *Biology & Philosophy* (2020) 35:8, <https://doi.org/10.1007/s10539-019-9712-0>

⁹⁰ Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, 2009 «Μεταξύ ανθρωποκεντρικής & Οικοκεντρικής ηθικής: Τα δικαιώματα των ζώων», στο Άνθρωποι - Ζώα - Φύση: Από τον Ανθρωποκεντρισμό στον Οικοβιοκεντρισμό, εκδόσεις Αειφορία, Αθήνα.

την κυρίαρχη δυτική αντίληψη για τα ζώα: ως όργανα που εξυπηρετούν τα ανθρώπινα συμφέροντα και μέσα για ανθρώπινους σκοπούς. Οι απόψεις του Καντ έχουν επικριθεί εκτενώς από θεωρητικούς των δικαιωμάτων των ζώων, και ιδίως από τον Tom Regan στο έργο του *Case for Animal Rights*⁹¹.

Ο Καντ αποδέχεται ότι τα ζώα παρουσιάζουν αναλογία προς την ανθρωπότητα, με αποτέλεσμα όταν τα αντιμετωπίζουμε με καλοσύνη, καλλιεργούμε τα καθήκοντά μας προς την ανθρωπότητα. Γιατί όταν κακομεταχειριζόμαστε τα ζώα, λέει ο Καντ, εμείς είμαστε αυτοί που αδικούνται, όχι τα ίδια τα ζώα. Στο βαθμό που, ας πούμε, η κακομεταχείριση των ζώων είναι λάθος κατά την άποψη του Καντ, η αδικία δεν έχει καμία σχέση με τις επιπτώσεις της σκληρότητας στα ίδια τα ζώα. Αν δοθεί στους ανθρώπους η ευκαιρία να απολαμβάνουν τη βίαιη συμπεριφορά χωρίς καμία ηθική μομφή, μπορεί να τους γίνει συνήθεια και έτσι να χαλάσουν τον χαρακτήρα τους και να αψηφήσουν τις επιταγές του ηθικού νόμου. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δεν πρέπει να επιτρέψουμε την επίδειξη αναληψίας στην αλληλεπίδρασή μας με τα ζώα, ένα πεδίο όπου υπάρχουν κατ' αρχήν λιγότερες ηθικές απαγορεύσεις από εκείνες που ισχύουν στον τομέα των διαπροσωπικών σχέσεων. Επιπλέον, δηλώνει ότι η άσκηση βίας προς τα ζώα φθείρει την ηθική ακεραιότητά μας⁹².

Η θέση του Καντ σχετικά με την ευημερία των ζώων, αν και δεν φτάνει τόσο μακριά ώστε να επιβάλει την απαγόρευση κάθε θανάτωσης ζώων, αλλά επιβάλλει τον προβληματισμό για σύγχρονες δημοφιλείς πρακτικές π.χ στην βιομηχανία παραγωγής κρέατος. Οποιαδήποτε ενέργεια με την οποία μπορούμε να βασανίσουμε τα ζώα, ή να τα αφήσουμε να υποφέρουν από δυστυχία, είναι εξευτελιστικό για εμάς τους ίδιους. Καταπνίγουμε το ένστικτο της ανθρωπιάς μέσα μας παραβιάζοντας την ανθρωπιά στο ίδιο μας το πρόσωπο καταστρώντας μας ανήθικους. Ο Καντ αναγνωρίζει ένα γενικό καθήκον για τους ηθικούς αυτουργούς: να ενδιαφέρονται δηλαδή για αυτό που σήμερα ονομάζουμε ευημερία των ζώων, το οποίο περιλαμβάνει όχι μόνο την αποφυγή της πρόκλησης πόνου στα ζώα, αλλά και την ανακούφισή τους από οποιαδήποτε ταλαιπωρία που μπορεί να υποφέρουν και να τους φέρονται με αγάπη και στοργή. Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η σκληρότητα απέναντι στα ζώα δεν είναι σύμφωνη με το νόμο της λογικής, και είναι τουλάχιστον μια ακατάλληλη χρήση των μέσων⁹³.

3.2.3. Jeremy Bentham

Ο Jeremy Bentham (Μπένθαμ, 1748–1832), Βρετανός φιλόσοφος, νομικός και κοινωνικός αναμορφωτής, θεωρείται ο πατέρας του σύγχρονου ωφελιμισμού. Θεμελιώδης αρχή του ωφελιμισμού αποτελεί η αρχή της ωφέλειας, σύμφωνα με την οποία κάθε πράξη είναι σωστή, εφόσον αυξάνει την ευτυχία και λανθασμένη, εφόσον αυξάνει τον πόνο. Για τον Μπένθαμ, ευτυχία σήμαινε

⁹¹ Tom Regan, 1986, *The Case for Animal Rights* Advances in Animal Welfare Science 1986.

⁹² Immanuel Kant, *Lectures on Ethics*, μτφ: Louis Infield, Harper Torchbooks, Νέα Υόρκη 1963.

⁹³ Peonidis Filimon 2012, *KANT'S NOT SO BAD SPECIESISM*, *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*, Edited by Evangelos D. Protopapadakis

απλώς ευχαρίστηση και απουσία πόνου και μπορούσε να ποσοτικοποιηθεί ανάλογα με την ένταση και τη διάρκειά του⁹⁴.

Αναφορικά με τα ζώα οι θέσεις του Μπένθαμ σήμαιναν μια ξαφνική εγκατάλειψη από μια εδραιωμένη πολιτιστική παράδοση, που δεν είχε θεωρήσει ποτέ στο παρελθόν ότι τα ζώα ξεχωρίζουν από τα πράγματα και ότι στερούνται ηθικά σημαντικών δικαιωμάτων. Ο Μπένθαμ απέρριψε τις θέσεις όλων των προηγούμενων φιλοσόφων, όπως του Καρτέσιου, που υποστήριζαν ότι τα ζώα δεν έχουν συμφέροντα και δεν αισθάνονται. Δεν υιοθέτησε επίσης τις απόψεις εκείνων, όπως του Καντ, που υποστήριζαν πως πράγματι τα ζώα έχουν δικαιώματα, αλλά τα δικαιώματα αυτά δεν είναι ηθικά σημαντικά. Έχοντας ως δικαιολογία ότι τα ζώα στερούνται επιπλέον χαρακτηριστικών πέραν της αισθητικότητας και ότι ο τρόπος που μεταχειριζόμαστε τα ζώα έχει σημασία μόνο στον βαθμό που επηρεάζει τον τρόπο που μεταχειριζόμαστε τους άλλους ανθρώπους⁹⁵.

Πέραν της θεμελιώδους αρχής της ωφέλειας, ο Μπένθαμ διακήρυττε την αρχή της ισότητας και την αρχή της ανθρώπινης μεταχείρισης των ζώων. Ο Μπένθαμ ισχυρίστηκε πως η μόνη ικανότητα που κάνει τα ζώα ηθικά σημαντικά και δημιουργεί την ανάγκη να προστατεύονται από τον νόμο είναι η ικανότητά τους να υποφέρουν. Η ικανότητα να υποφέρουν όπως και οι άνθρωποι είναι αυτή που τα κάνει ηθικά σημαντικά και όχι η ικανότητα να μιλήσουν ή να συλλογιστούν ή κάποια άλλη εγείρει το θέμα της νομικής προστασίας τους.

Ξεκινώντας από την αρχή της ισότητας, ο Μπένθαμ θεώρησε ότι το συμφέρον του καθένα είναι ισάξιο με το συμφέρον του οποιαδήποτε άλλου. Μέσα από τη διατύπωσή του «Ο καθένας μετράει για έναν και κανείς για περισσότερους από έναν», διακήρυξε ότι ο μόνος τρόπος να εξασφαλιστεί ότι λαμβάνεται σοβαρά υπόψη το δικαίωμα των ζώων να μην υποφέρουν, είναι να εφαρμόσουμε στα ζώα την αρχή της ίσης αντιμετώπισης^{96, 97}. Έτσι η αξία που θα αποδοθεί στο συμφέρον συγκεκριμένου ατόμου, δεν έχει να κάνει με τα εσωτερικά χαρακτηριστικά του, όπως η διανοητική κατάσταση, ο δείκτης νοημοσύνης ή τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του, όπως το χρώμα του δέρματος, το ύψος κ.λπ. Με μια απλή πρόταση, αλλά νοηματικά πολύ βαθιά, ο Μπένθαμ τόνισε ότι το μόνο χαρακτηριστικό που έχει σημασία είναι η ικανότητα να αισθάνεται: «Ένα ενήλικο άλογο ή σκυλί, είναι πέρα από κάθε σύγκριση ένα πιο έλλογο, όπως και πιο συνεννοήσιμο ζώο, από ό,τι είναι ένα βρέφος ηλικίας μίας ημέρας ή μίας εβδομάδας ή ακόμα κι ενός μήνα. Το ερώτημα δεν είναι, Μπορούν να συλλογιστούν; ούτε, Μπορούν να μιλήσουν; αλλά, Μπορούν να υποφέρουν;»⁹⁸.

⁹⁴Hampton, L. (2023). Jeremy Bentham. In R.Y. Chappell, D. Meissner, and W. MacAskill (eds.), *An Introduction to Utilitarianism*, Available at : <https://www.utilitarianism.net/utilitarian-thinker/jeremy-bentham> <https://www.utilitarianism.net/utilitarian-thinker/jeremy-bentham>

⁹⁵Καραγεωργάκης, Σταύρος.(2024). Ηθική και Ζώα. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. (Σημειώσεις μαθήματος: Ηθική και Ζώα , ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία) .

⁹⁶ Peter Singer, *Animal Liberation* (New York: New York Review of Books, 1990), 5, quoting Jeremy Bentham.

⁹⁷ Καραγεωργάκης, Σταύρος. (2010). «Πίτερ Σίνγκερ: Ένας Συνεπής Ωφελιστής.» Εισαγωγή στο Peter Singer, *Η Απελευθέρωση των Ζώων*, μετάφραση: Σταύρος Καραγεωργάκης, 9-29. Αθήνα: Αντιγόνη,

⁹⁸Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, ed. J. H. Burns and L. A. Hart, chap. XVII, sec. 4 (London: Athlone Press, 1970), 282.

Η ταλαιπωρία των ζώων δεν μπορεί να θεωρηθεί ασήμαντη ή να αγνοηθεί στη βάση της υποτιθέμενης έλλειψης κάποιων χαρακτηριστικών τους πέραν της αισθητικότητας, παρά μόνον αν τα ζώα υποβαθμιστούν στην κατηγορία του πράγματος. Ο Μπένθαμ υποστήριξε ότι τα ζώα έχουν «υποβαθμιστεί στην κατηγορία του πράγματος» και ότι αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αγνοείται το δικαίωμά τους να μην υποφέρουν⁹⁹.

Στην εποχή του η δουλεία ήταν θεσμός. Ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα του θεσμού της δουλείας ήταν να αντιμετωπίζονται οι άνθρωποι δούλοι όπως τα πράγματα, έρμαιοι στις διαθέσεις και τα καπρίσια του κάθε ιδιοκτήτη τους, χωρίς δικαίωμα αποζημίωσης. Αν και οι θέσεις του Μπένθαμ για την ανθρώπινη δουλεία δεν είναι απολύτως σαφείς, διαφαίνεται ότι εναντιωνόταν στη δουλεία, εν μέρει σίγουρα. Διέκρινε πως η αρχή της ίσης αντιμετώπισης δεν εφαρμοζόταν στους ανθρώπους, που ήταν σκλάβοι. Αναγνώριζε ότι όλες οι μορφές δουλείας δεν ήταν ίδιες. Θεωρούσε ότι μπορεί κάποιος ιδιοκτήτης να μεταχειριζόταν καλά έναν σκλάβο του και άλλος όχι, ότι υπάρχουν κάποιες μορφές δουλείας που είναι χειρότερες από τις άλλες, αλλά από τη στιγμή που η δουλεία καθιερώθηκε, ήταν πάντα πιθανό να αυξηθεί υπέρμετρα¹⁰⁰.

Αναφορικά με τα ηθικά δικαιώματα ο Μπένθαμ πίστευε ότι είναι μια μεταφυσική ανοησία. Αναγνώριζε ωστόσο ότι οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα να μην τους μεταχειρίζονται ως πράγματα. Υποστήριξε ότι όπως το χρώμα του δέρματος δεν είναι επαρκής λόγος για να εγκαταλείψουμε έναν άνθρωπο στις διαθέσεις ενός βασανιστή, αναφέροντας χαρακτηριστικά : «ο αριθμός των ποδιών, το χρώμα του δέρματος ή η κατάληξη του ιερού οστού είναι εξίσου ανεπαρκείς λόγοι να μην εγκαταλείψουμε ένα ευαίσθητο ον στην ίδια μοίρα»¹⁰¹. Γιατί λοιπόν ο Μπένθαμ αποδέχονταν τη μεταχείριση των ζώων ως πράγματα, ενώ δεν αποδέχονταν τη μεταχείριση των ανθρώπων ως πράγματα; Η απάντηση βρίσκεται στην θέση του Μπένθαμ ότι τα ζώα, όπως οι άνθρωποι, έχουν δικαίωμα να μην υποφέρουν αλλά, σε αντίθεση με τους ανθρώπους, δεν έχουν δικαίωμα να συνεχίζουν την ύπαρξή τους. Ουσιαστικά, ο Μπένθαμ θεωρούσε πως τα ζώα δεν έχουν αυτογνωσία του τρόπου που ζουν τη στιγμή και δεν έχουν διαρκή νοητική ύπαρξη. Ότι ο νους τους αποτελείται από ένα σύνολο ασύνδετων αισθήσεων ευχαρίστησης και πόνου. Με βάση αυτή τη θεώρηση, η θανάτωση δεν αποτελεί βλάβη, εφόσον δεν τους προκαλούμε οδύνη, δεν νοιάζονται εάν τα τρώμε ή εάν τα σκοτώνουμε για άλλους λόγους: «Εάν η κατανάλωση κάποιου είναι το μόνο που μας ενδιαφέρει, συντρέχει ένας πολύ καλός λόγος να μας επιτρέπεται να τρώμε κρέας εφόσον μας αρέσει: η δική μας κατάσταση βελτιώνεται, ενώ η δική τους δεν χειροτερεύει. Δεν έχουν καμία από

⁹⁹ Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, ed. J. H. Burns and L. A. Hart, chap. XVII, sec. 4 (London: Athlone Press, 1970), 282

¹⁰⁰ Gary L. Francione, *Introduction to Animal Rights: Your Child or the Dog?* (Philadelphia: Temple University Press, 2000), 132–133.

¹⁰¹ Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, ed. J. H. Burns and L. A. Hart, chap. XVII, sec. 4 (London: Athlone Press, 1970), 283.

τις επί μακρόν παρατεταμένες προσδοκίες της μελλοντικής δυστυχίας που έχουμε εμείς»¹⁰².

Αν και ο Μπένθαμ δεν αποδέχονταν απόλυτα τη θέση ότι επειδή τα ζώα στερούνται άλλα χαρακτηριστικά εκτός της ικανότητας αντίληψης, όπως η αυτογνωσία, μπορούμε να τα μεταχειριζόμαστε ως πράγματα, υποστήριζε ότι αφού τα ζώα δεν έχουν αυτογνωσία, εφόσον λαμβάνουμε ισότιμα υπόψη το δικαίωμά τους να μην υποφέρουν, δεν παραβιάζουμε την αρχή της ίσης αντιμετώπισης, όταν τα χρησιμοποιούμε ως εκμεταλλεύσιμα αγαθά.

Ο Μπένθαμ δεν μπόρεσε να διακρίνει, ότι αν και μερικοί ιδιοκτήτες ζώων μεταχειρίζονται τα ζώα τους με καλοσύνη, η συνήθης ευρεία εκμετάλλευση των ζώων, όπως και στην περίπτωση της δουλείας, θα μεγάλωνε υπέρμετρα, και τα ζώα αναμφίβολα θα αντιμετωπίζονταν ως οικονομικά αγαθά τα οποία, όπως και οι σκλάβοι, θα ήταν εγκαταλελειμμένα στις όποιες διαθέσεις του κάθε βασανιστή χωρίς δικαίωμα αποζημίωσης. Επιπλέον, ο Μπένθαμ δεν εξήγησε ποτέ με ποιον τρόπο θα εφαρμοζόταν η αρχή της ίσης αντιμετώπισης στα ζώα, τα οποία αποτελούσαν ιδιοκτησία των ανθρώπων¹⁰³.

Οι απόψεις του Μπένθαμ για τα ζώα επηρέασαν σημαντικά πολλούς νομικούς μεταρρυθμιστές και είχαν ως αποτέλεσμα την ενσωμάτωση της υποτιθέμενης αρχής της ίσης αντιμετώπισης και την αρχή της ανθρώπινης μεταχείρισης των ζώων στη νομοθεσία για την ευημερία των ζώων στην Αγγλία, στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και σε άλλα κράτη. Οι νομοθεσίες αυτές είναι δύο ειδών και διακρίνονται σε γενικούς και ειδικούς νόμους. Οι γενικοί νόμοι για την ευημερία των ζώων, όπως οι νόμοι κατά της κακοποίησης, απαγορεύουν την κακοποίηση ή την πρόκληση μη αναγκαίων δεινών στα ζώα χωρίς να κάνουν διάκριση στις διάφορες χρήσεις των ζώων. Για παράδειγμα, οι νόμοι σε πολιτείες της Αμερικής επιβάλλουν ποινικές κυρώσεις σε κάθε άτομο, που υπερφορτώνει, κακομεταχειρίζεται, βασανίζει σκληρά και αδικαιολόγητα, τραυματίζει, παραμορφώνει, ακρωτηριάζει ή σκοτώνει ζώο¹⁰⁴.

3.2.4. Peter Singer

Ο Peter Singer (Σίνγκερ, 1946- εν ζωή) είναι Αυστραλός φιλόσοφος, ομότιμος καθηγητής Βιοηθικής στο Πανεπιστήμιο Πρίνστον, αφού είχε εργαστεί ως καθηγητής Πανεπιστημίων στην Αγγλία, τις Ηνωμένες Πολιτείες και την Αυστραλία. Θεωρείται ως ένας από τους πιο επιδραστικούς εν ζωή φιλοσόφους. Το πλούσιο έργο του δεν περιορίζεται στα ζητήματα εφαρμοσμένης ηθικής, αλλά επεκτείνεται και σε άλλα θέματα Πολιτικής Φιλοσοφίας και

¹⁰² Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, ed. J. H. Burns and L. A. Hart, chap. XVII, sec. 4 (London: Athlone Press, 1970), 282-283.

¹⁰³ Peter Singer, *Animal Liberation* (New York: New York Review of Books, 1990), 15-16, quoting Jeremy Bentham.

¹⁰⁴ N.Y. Agric. & Mkts. Law § 353 (Consol. 2002). The first known animal cruelty law in the United States was passed in Maine in 1821. New York passed a law in 1829, but courts had already ruled in 1822 that animal cruelty violated common law.

παγκοσμιοποίησης, έχει επηρεάσει παγκόσμια τον τρόπο σκέψης πολλών ανθρώπων και κινημάτων¹⁰⁵.

Είναι ο κατεξοχήν υποστηρικτής του ωφελιμισμού στον κόσμο, μια φιλοσοφία που διατυπώθηκε από τον Τζέρεμι Μπένθαμ. Ο Σίνγκερ, ωστόσο, ισχυρίζεται ότι προσυπογράφει μια τροποποιημένη μορφή ωφελιμισμού, γνωστή ως ωφελιμισμός «προτίμησης» ή «ενδιαφέροντος», η οποία προβλέπει ότι αυτό που είναι εγγενώς πολύτιμο είναι αυτό που «προωθεί τα συμφέροντα των θιγόμενων»¹⁰⁶.

Στο βιβλίο του «Animal liberation» υποστηρίζει ότι κατά την αξιολόγηση των συνεπειών των πράξεών μας, είναι αναγκαίο να επικεντρωθούμε προσεχτικά στα δικαιώματα των ζώων και να υπολογίσουμε τυχόν αρνητικές επιπτώσεις σε αυτά τα δικαιώματα από ανθρώπινες πράξεις. Οι άνθρωποι απέτυχαν να το κάνουν αυτό, υποστηρίζει ο Σίνγκερ, λόγω της μεροληψίας των ειδών ή του ειδισμού, που οδηγεί σε συστηματική υποτίμηση των συμφερόντων των ζώων. Ο ειδισμός για τον Σίνγκερ δεν διαφοροποιείται ηθικά από τον σεξισμό, τον ρατσισμό ή οποιαδήποτε άλλη μορφή διάκρισης. Οι άνθρωποι θέλοντας να δικαιολογήσουν τους φρικτούς τρόπους με τους οποίους μεταχειρίζονται τα ζώα, πάντα επικεντρώνονται στα υποτιθέμενα «ελαττώματα» των ζώων, όπως η αδυναμία των ζώων να συνομιλούν ή να συλλογιστούν τόσο περίπλοκα όσο οι άνθρωποι. Ο Σίνγκερ υποστηρίζει ότι ο μόνος τρόπος για να δικαιολογήσουμε το σημερινό μας επίπεδο εκμετάλλευσης των ζώων είναι να υποστηρίξουμε ότι οι διαφορές των ειδών από μόνες τους δικαιολογούν αυτήν την εκμετάλλευση. Αλλά αυτό δεν διαφέρει, αναφέρει ο Σίνγκερ, από το να λέμε ότι οι διαφορές στη φυλή ή το φύλο από μόνες τους δικαιολογούν τη διαφορετική μεταχείριση ατόμων με παρόμοια θέση κατά τα άλλα¹⁰⁷.

Η προσέγγιση του Σίνγκερ είναι σαφώς πιο ευνοϊκή για τα ζώα από την κλασική καλή διαβίωση των ζώων, η οποία έδινε μικρή βαρύτητα στα δικαιώματα των ζώων. Είναι ουσιαστικό, ωστόσο, να κατανοήσουμε ότι οι απόψεις του Singer δεν συγκροτούν μια θεωρία για τα δικαιώματα των ζώων. Για τον Σίνγκερ, η ορθότητα ή η αδικία της συμπεριφοράς καθορίζεται από τα αποτελέσματα και όχι από οποιαδήποτε έκκληση για το σωστό. Εάν η παραβίαση του δικαιώματος ενός δικαιούχου σε μια συγκεκριμένη περίπτωση έχει πιο επιθυμητές συνέπειες από τον σεβασμό αυτού του δικαιώματος, τότε ο Σίνγκερ δεσμεύεται να παραβιάσει το δικαίωμα. Για παράδειγμα, ο Σίνγκερ αντιτίθεται στους περισσότερους πειραματισμούς σε ζώα, μόνο και μόνο επειδή πιστεύει ότι τα περισσότερα πειράματα σε ζώα παράγουν οφέλη, που είναι ανεπαρκή, για να δικαιολογήσουν την ταλαιπωρία των ζώων που προκύπτει. Αλλά δεν αντιτίθεται εναντίον όλων των πειραματισμών σε ζώα, γιατί εάν μια συγκεκριμένη χρήση σε ζώα οδηγούσε, για παράδειγμα, απευθείας σε μια θεραπεία για μια ασθένεια που έπληξε πολλούς ανθρώπους, ο Σίνγκερ θα δεσμευόταν να εγκρίνει αυτή τη χρήση σε ζώα. Πράγματι, ο Σίνγκερ έχει αναγνωρίσει ότι υπό ορισμένες

¹⁰⁵ Καραγεωργάκης, Σταύρος. (2010). «Πίτερ Σίνγκερ: Ένας Συνεπής Ωφελιστής.» Εισαγωγή στο Peter Singer, Η Απελευθέρωση των Ζώων, μετάφραση: Σταύρος Καραγεωργάκης, 9-29. Αθήνα: Αντιγόνη,

¹⁰⁶ Peter Singer, *Practical Ethics*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 12.

¹⁰⁷ Peter Singer, *Practical Ethics*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 12-13.

συνθήκες, θα ήταν επιτρεπτή η χρήση μη συναινούστων ανθρώπων σε πειράματα, εάν τα οφέλη για όλους τους πληγέντες υπερτερούσαν της ζημίας για τους ανθρώπους που χρησιμοποιήθηκαν στο πείραμα¹⁰⁸.

Αναφορικά με την αρχή της ισότητας ο Σίνγκερ διατυπώνει μια θέση διαφοροποιημένη από τον ειδισμό, χωρίς να μειώνει τα δικαιώματα των ζώων απλά και μόνο επειδή είναι δικαιώματα ενός υποτιθέμενου «κατώτερου» όντος. Το θεμελιώδες συστατικό της αρχής της ισότητας προσδιορίζεται στην επέκταση του ενδιαφέροντος προς ισότιμη αντιμετώπιση όλων των υπάρξεων, λευκών και μαύρων, , ανθρώπων και ζώων. Η εφαρμογή αυτής της αρχής στο θέμα της αξίας της ζωής και της απώλειας που αντιπροσωπεύει ο θάνατος είναι πιο δύσκολη. Οι διαφορές φύλου, φυλής και είδους δεν μετρούν ακόμη και σε αυτά τα πλαίσια, αλλά δεν είναι ειδισμός, ούτε παραβιάζει την αρχή της ίσης εκτίμησης των συμφερόντων, να υποστηρίξουμε ότι, σε αντίθεση με τον πόνο, η ζωή ενός ψυχικά πιο πολύπλοκου όντος έχει υψηλότερη αξία από τη ζωή ενός ψυχικά λιγότερο σύνθετου όντος¹⁰⁹.

Η έννοια για το Σίνγκερ της ίσης αντιμετώπισης δεν φανερώνει ότι τα ζώα λαμβάνουν ίση μεταχείριση και δεν αποκλείει την ηθική της απόφασης για εκμετάλλευση ανθρώπου ή ζώου. Εφόσον τα δικαιώματα ενός ζώου απαιτούν ισότιμη μεταχείριση, η αρχή της ισότητας ικανοποιείται. Η έννοια της ίσης αντιμετώπισης είναι συνεπής με την εκμετάλλευση των ζώων, εάν οι συνέπειες δικαιολογούν αυτήν την εκμετάλλευση και εάν η απόφαση για εκμετάλλευση δεν βασίζεται σε διακρίσεις ειδών. Ο Σίνγκερ αναγνωρίζει ότι δεν θα αρνιόταν ποτέ να χρησιμοποιηθούν ζώα για ανθρώπινους σκοπούς, όπως δικαιούμαστε να χρησιμοποιούμε ανθρώπους για να επιτύχουμε στόχους ανθρώπων ή ζώων¹¹⁰. Ο Σίνγκερ υποστηρίζει ότι πολλά ζώα είναι ανάκαινα να έχουν αξιώσεις για το μέλλον ή μια συνεχή διανοητική ύπαρξη. Θεωρεί πως αυτά τα γνωστικά χαρακτηριστικά προϋποθέτουν την κατανόηση του τι σημαίνει να υπάρχουν σε μια χρονική περίοδο και αμφιβάλλει ότι τα περισσότερα ζώα που χρησιμοποιούνται για φαγητό έχουν τέτοια κατανόηση. Αυτή η υποτιθέμενη έλλειψη μελλοντικής αξίωσης και η συνεχής διανοητική ύπαρξη είναι γενικά άσχετες όταν το ζήτημα αφορά μόνο πόνο ή ταλαιπωρία. Ο Σίνγκερ πιστεύει ότι αυτά τα χαρακτηριστικά γίνονται σημαντικά, όταν το θέμα περιλαμβάνει τη θανάτωση ενός ζώου με ανώδυνο ή σχετικά ανώδυνο τρόπο. Συζητά το επιχείρημα ότι οι κρεατοφάγοι ωφελούν τα ζώα προκαλώντας την ύπαρξή τους μέσω της καταναλωτικής ζήτησης. Θεωρεί εύλογο ότι η δημιουργία ενός όντος είναι όφελος, εάν το όν έχει μια ευχάριστη ζωή. Συμπεραίνει ότι η κατανάλωση ζώων που εκτρέφονται και σφάζονται με ανθρώπινο τρόπο μπορεί να είναι ηθικά επιτρεπτή. Ο Σίνγκερ εκφράζει αμφιβολίες για το θέμα, αλλά καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν είναι εύκολο να εξηγηθεί γιατί η απώλεια του ζώου που σκοτώθηκε δεν καλυτερεύει, από αμερόληπτη άποψη, με τη δημιουργία ενός νέου ζώου που θα ηγηθεί εξίσου ευχάριστη ζωή. Ουσιαστικά υποστηρίζει ότι μπορεί να είναι ηθικά δικαιολογημένο να συνεχίσει να τρώει ζώα ελεύθερας

¹⁰⁸ Peter Singer, "Ethics and Animals," *Behavioral and Brain Sciences* 13, no. 1 (1990): 45–46.

¹⁰⁹ Peter Singer, *Practical Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 75–76.

¹¹⁰ Peter Singer, "Ethics and Animals," *Behavioral and Brain Sciences* 13, no. 1 (1990): 46.

βοσκής, ως είδος που δεν μπορεί να έχει επιθυμίες για το μέλλον, τα οποία είχαν μια ευχάριστη ύπαρξη σε μια κοινωνική ομάδα προσαρμοσμένη στις συμπεριφορικές τους ανάγκες και στη συνέχεια σκοτώνονται γρήγορα και χωρίς πόνο¹¹¹. Αλλού βέβαια αναφερόμενος στο ζήτημα της θανάτωσης των ζώων με σκοπό την εξασφάλιση τροφής, υποστηρίζει πως η κατανάλωση κρέατος δεν είναι αναγκαία για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών του ανθρώπου, αφού η ανάγκη του ανθρώπινου οργανισμού για πρωτεΐνες και άλλων θρεπτικών συστατικών μπορεί να καλυφθεί από την κατανάλωση φυτικών προϊόντων. Ο Σίνγκερ κατακρίνει τις σύγχρονες μεθόδους μαζικής παραγωγής κρέατος, που σκοπό έχουν να αυξήσουν το κέρδος τους με οποιοδήποτε τρόπο χωρίς να λαμβάνουν υπόψη ούτε στο ελάχιστο τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονται στα ζώα ούτε στη ζωή, ούτε στο θάνατο¹¹².

Εάν η θανάτωση ατόμων είναι ιδιαίτερα σοβαρή, επειδή σημαίνει να ματαιωθούν όλες οι προτιμήσεις τους για το μέλλον και γενικότερα να μην λαμβάνεται υπόψη η προτίμησή τους να παραμείνουν ζωντανοί, αυτή η αιτιολόγηση δεν ισχύει για όντα, που δεν έχουν αυτογνωσία και αίσθηση του μέλλοντος. Σημαίνει αυτό ότι τότε μπορούν να γίνουν θύματα μιας θανάτωσης χωρίς κανένα ηθικό πρόβλημα;

Ο Σίνγκερ δεν πιστεύει έτσι και αναφέρει τους ίδιους λόγους που δέχεται ο κλασικός ωφελιμισμός: αν το να σκοτώνεις απλά αισθανόμενα όντα σημαίνει να τους στερήσεις μια μελλοντική ζωή στην οποία η ποσότητα της ευτυχίας ξεπερνά την ποσότητα του πόνου, τότε είναι λάθος. Είναι ένα άμεσο λάθος που γίνεται στο θύμα καθώς του στερεί τη μελλοντική ευτυχία. Αλλά για να υποστηρίξει αυτή τη θέση ο Αυστραλός φιλόσοφος πρέπει να υπερβεί τον ωφελιμισμό προτίμησης, γιατί ένα απλό συνειδητό ον, που δεν έχει αίσθηση του μέλλοντος, δεν μπορεί να έχει επιθυμίες γι' αυτό και κατά συνέπεια σκοτώνοντάς τον, με ανώδυνο τρόπο, δεν ματαιώνει καμία προτίμηση. Ίσως ενώ νιώθει ευχαρίστηση, έχει την προτίμηση αυτή η εμπειρία να είναι συνεχής και ενώ νιώθει πόνο, έχει την προτίμηση να τελειώνει αυτή η εμπειρία. Έτσι ο Σίνγκερ τελικά (στην τρίτη έκδοση του *Practical Ethics*) αναγνώρισε την αναγκαιότητα αυτής της παραλλαγής στη θεωρητική αφετηρία του. Ο ισχυρισμός ότι το να σκοτώνεις αισθανόμενα υποκείμενα, που στερούνται αυτοσυνειδησίας και ορθολογισμού με προοπτικές ευτυχισμένης μελλοντικής ζωής είναι λάθος, υπονοεί ότι η απόλαυση είναι αξία και κατά συνέπεια ότι υπάρχουν πράγματα αξίας, ανεξάρτητα από το ον που τα προτιμά. Αν επομένως, σύμφωνα με τον Σίνγκερ, ο ωφελιμισμός προτίμησης, σε σύγκριση με τον ηδονιστικό ωφελιμισμό, παρουσιάζει αναμφισβήτητα πλεονεκτήματα για τη θανάτωση ανθρώπων, για τη θανάτωση απλά αισθανόμενων όντων, ο Αυστραλός φιλόσοφος σήμερα παραδέχεται τη μεγαλύτερη επάρκεια του

¹¹¹ Peter Singer, *Animal Liberation*, 2nd ed. (New York: New York Review of Books, 1990), 229-230.

¹¹² Peter Singer, «Το κίνημα της απελευθέρωσης των ζώων: Η φιλοσοφία, τα επιτεύγματα και το μέλλον του», στο *Ζώα και Ηθική: Το κίνημα της απελευθέρωσης των ζώων: Η φιλοσοφία, τα επιτεύγματα και το μέλλον του*, επιμ. Σ. Καραγεωργάκης (Αθήνα: Αντιγόνη, 2012), 48.

κλασικού ωφελιμισμού και αισθάνεται την ανάγκη να ενσωματώσει το πρώτο με το δεύτερο^{113, 114}.

3.3.5. Tom Regan

Ο Tom Regan (Τομ Ρίγκαν, 1938-2017), Αμερικανός φιλόσοφος, καθηγητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της North Carolina, θεωρείται ως ένας από τους σημαντικότερους εμπνευστές στο ζήτημα των δικαιωμάτων των ζώων σε παγκόσμιο επίπεδο. Ασυμβίβαστος υπερασπιστής των δικαιωμάτων των ζώων θέτει ως αδιαπραγμάτευτη θέση του την απαγόρευση στους ανθρώπους της υποδούλωσης ζώων για εξυπηρέτηση των σκοπών τους¹¹⁵.

Παρά τις σαφείς καντιανές επιρροές του, για τη ξεκάθαρη θέση του σχετικά με την αδιαμφισβήτητη έμφυτη αξία των μη ανθρώπινων ζώων, το έργο του συγκρίνεται διαχρονικά με αυτό του Singer, ο οποίος προσεγγίζει το ζήτημα διαφορετικά, όπως αναλύθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο. Η προσέγγιση του Singer είναι ωφελιμιστικής φύσης, καθώς επικεντρώνεται στην ελαχιστοποίηση του πόνου και στη μεγιστοποίηση της ευτυχίας για όλα τα αισθανόμενα όντα, συμπεριλαμβανομένων των ζώων. Η προσέγγιση του Regan είναι δεοντολογική, καθώς τονίζει τα εγγενή δικαιώματα των ζώων και της ηθικής θέσης τους ως υποκείμενα μιας ζωής. Οι δύο αυτές προσεγγίσεις, κρίνονται αντιθετικές μεταξύ τους, καθώς η μία ακυρώνει την άλλη. Κατά αυτόν τον τρόπο αν εφαρμοστεί ο ωφελιμισμός δεν λαμβάνονται υπόψη τα ατομικά δικαιώματα, ενώ αν αυτά ληφθούν υπόψη, ο ωφελιμισμός δεν μπορεί να εφαρμοστεί. Ουσιαστικά όμως, οι δύο φιλόσοφοι διαφέρουν, καθώς, σύμφωνα με τον Singer και την ωφελιμιστική λογική του, οι άνθρωποι έχοντας μεγαλύτερη εγγενή αξία, έχουν το δικαίωμα να εκμεταλλευτούν τα ζώα στην περίπτωση που οι συνέπειες αποφέρουν αθροιστικά καλύτερο αποτέλεσμα για το σύνολο¹¹⁶.

Οι θέσεις του Regan βρίσκουν την πιο αυστηρή διατύπωσή της στο βιβλίο του με τίτλο «The Case for Animal Rights», όπου αναπτύσσει πλήρως μια εναλλακτική προοπτική στον ωφελιμισμό, παρουσιάζοντας εκτενώς τις θέσεις του για τα δικαιώματα των ζώων και την ανάγκη για επίδειξη σεβασμού προς αυτά¹¹⁷.

Για την αποσαφήνιση της φιλοσοφικής του σκοπιάς ο Regan προχωρεί στη διάκριση μεταξύ νομικών δικαιωμάτων και ηθικών δικαιωμάτων. Τα νομικά θεωρούνται ανθρώπινο κατασκεύασμα, εντάσσονται στο κοινωνικό και συνταγματικό πλαίσιο και διαφέρουν ανάλογα με τον τοπικό και χρονικό χαρακτήρα κάθε κατάστασης. Τα ηθικά δικαιώματα αναγνωρίζονται ισότιμα σε οικουμενικό πλαίσιο, ανεξάρτητα χρονικού, τοπικού ή κοινωνικού

¹¹³ Peter Singer, *Practical Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 54, 74–86.

¹¹⁴ Peter Singer, *Practical Ethics*, 3rd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 85–87.

¹¹⁵ Raha, R. & Ryland, A., (2017). The vegan society. Tom Regan, philosopher and animal rights pioneer, 1938-2017. Available at: <https://www.vegansociety.com/news/blog/Tom-Regan-philosopher-and-animal-rights-pioneer-1938-2017>

¹¹⁶ Raha, R. & Ryland, A., (2017). The vegan society. Tom Regan, philosopher and animal rights pioneer, 1938-2017.

¹¹⁷ Regan, T. (2004). *The case for animal rights*. California : University of California press.

περιβάλλοντος. Τα ηθικά δικαιώματα αποκτούνται απλά και μόνο με την έναρξη της ύπαρξης του όντος και επιβάλλεται η αδιαπραγμάτευτη διαφύλαξή τους. Η κατοχύρωσή τους δημιουργεί μια συνθήκη κανόνων, περιορισμών και υποχρεώσεων ως προς τις υπόλοιπες υπάρξεις με σκοπό την επικράτηση του σεβασμού ως προς το σύνολο αυτών¹¹⁸. Για την περιγραφή των ηθικών δικαιωμάτων ο Regan χρησιμοποιεί τέσσερα χαρακτηριστικά. Το πρώτο χαρακτηριστικό είναι η απαγόρευση της καταπάτησης. Αυτό σημαίνει ότι κανένας δεν δικαιούται ηθικά να αφαιρέσει τη ζωή ή να τραυματίσει το σώμα οποιουδήποτε, καθώς επίσης να αναμειγνύεται στην ελεύθερη θέληση και να περιορίζει τις επιλογές του άλλου. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι η ισότητα, τα ηθικά δικαιώματα αποπνέουν ισότητα, αν και είναι τα ίδια για όλους, ωστόσο ασκούνται με διαφορετικούς τρόπους. Τα ηθικά δικαιώματα δεν εξαρτώνται σε καμία περίπτωση από το φύλο, τη φυλή, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τον πλούτο, τη νοημοσύνη ή την ημερομηνία και τον τόπο γέννησης οποιουδήποτε ατόμου. Το τρίτο χαρακτηριστικό σύμφωνα με το Regan είναι το ατού, δηλαδή ότι καθένας που υποστηρίζει τα ανθρώπινα δικαιώματα πιστεύει ότι τα δικαιώματα αυτά έχουν μεγαλύτερο ηθικό βάρος από οποιαδήποτε άλλη ανθρώπινη αξία. Το τέταρτο και τελευταίο χαρακτηριστικό των ηθικών δικαιωμάτων που αναφέρει ο Regan είναι ο σεβασμός, που σημαίνει ότι ο καθένας δείχνει σεβασμό προς οποιοδήποτε με το να σέβεται τα δικαιώματα που σχετίζονται με την ελευθερία, τη σωματική ακεραιότητα και τη ζωή του. Ο σεβασμός είναι ίσως το σημαντικότερο χαρακτηριστικό των ηθικών δικαιωμάτων, αφού το να συμπεριφέρεται κάποιος με σεβασμό απέναντι στα δικαιώματα των άλλων αυτόματα σέβεται την ίδια τη ζωή του¹¹⁹.

Εφαρμοσμένη στην αντιμετώπιση των ζώων, η θεωρία του Regan παράγει θέσεις που αμφισβητούν πολλές από τις χρήσεις των ζώων που συνήθως γίνονται από τον άνθρωπο. Υιοθετώντας απόψεις για τα δικαιώματα των ζώων θα αλλάζαμε πολλές από τις τρέχουσες πρακτικές μας που αφορούν τα ζώα. Έτσι ο Regan θεωρεί με βάση τα δικαιώματα των ζώων, ότι υπάρχει λόγος να απαγορευτεί κάθε κτηνοτροφική δραστηριότητα, αφού η κτηνοτροφία δεν σέβεται την εγγενή αξία των ζώων φάρμας. Καθιστώντας ουσιαστικά με αυτόν τον τρόπο τη χορτοφαγία υποχρεωτική. Πιστεύει ότι η άποψή του για τα δικαιώματα, σε αντίθεση με τον ωφελιμισμό, επιβάλλει την απαγόρευση της θανάτωσης παραγωγικών ζώων ακόμη και αν γίνεται με ανθρώπινο τρόπο. Αδιαφορώντας για τα αποτελέσματα που θα είχε αυτό στην αγορά κρέατος¹²⁰. Ο Regan υποστηρίζει ότι μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορούμε να παραβιάσουμε τα δικαιώματα ενός ζώου για να πάρουμε τροφή και μόνο σε απειλητικές καταστάσεις. Το κυνήγι και η παγίδευση είναι επίσης λάθος σύμφωνα με την άποψή του. Ο Regan τοποθετείται κατά του κυνηγιού, υποστηρίζοντας ότι οποιαδήποτε ενέργεια κατά των ζώων, που στοχεύει στη διασκέδαση, είναι καταδικαστέα¹²¹.

¹¹⁸ Regan, T. (2004). The case for animal rights. California : University of California press.

¹¹⁹ Regan, T., Καραγεωργάκης Σ. (επιμέλεια) (2012), Ζώα και Ηθική: Η υπόθεση των δικαιωμάτων των ζώων, Αντιγόνη.

¹²⁰ Regan, T. (2004). The case for animal rights. California : University of California press.

¹²¹ Regan, T. (2004). The case for animal rights. California : University of California press.

Εκφράζει την αντίθεσή του σε πρακτικές που χρησιμοποιούν ζωολογικοί κήποι, τσίρκο με τα ζώα, υδάτινες εκθέσεις με θαλάσσια θηλαστικά κλπ. Για παράδειγμα, πώς μπορούν ζώα όπως οι ελέφαντες ή τα δελφίνια να εγκλωβίζονται ή να εκτίθενται σε περιορισμένους χώρους; Η ζωή που τους προσφέρει ο κόσμος του τσίρκου και των θαλάσσιων παραστάσεων απέχει πολύ από αυτό που θα απολάμβαναν στο φυσικό τους περιβάλλον. Τα Τσίρκα μετακινούνται συνεχώς από μια χώρα σε άλλη, που καλύπτει πολλά χιλιόμετρα. Κατά τη διάρκεια των ταξιδιών τα ζώα είναι στρυμωγμένα σε φορτηγά, χωρίς δυνατότητα κίνησης για ώρες και μερικές φορές μέρες, όταν στην άγρια φύση έχουν στη διάθεσή τους περιοχές δεκάδων, αν όχι εκατοντάδων, τετραγωνικών χιλιομέτρων, τα οποία χαίρονται καθημερινά¹²².

Ο Regan ισχυρίζεται ότι η θέση της θεωρίας για τα δικαιώματα των ζώων είναι να αφήσουμε την άγρια ζωή ανεπηρέαστη. Τα ζώα δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως «ανανεώσιμοι πόροι», καθώς αυτό σημαίνει ότι έχουν αξία μόνο σχετική στα ανθρώπινα συμφέροντα. Οι απόψεις διαφέρουν από πολλές περιβαλλοντικές θέσεις, δεδομένου ότι όσον αφορά τα ζώα, η περιβαλλοντική θεώρηση τείνει να ασχολείται περισσότερο με τη διατήρηση των ειδών ή του οικοσυστήματος στο σύνολό του και μπορεί να επιτρέπει τη θανάτωση ορισμένων μεμονωμένων ζώων προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο στόχος. Η άποψη για τα δικαιώματα αφορά τα ζώα ως άτομα και δεν αναγνωρίζει ένα προνομιακό ηθικό καθεστώς για τα μέλη των ειδών που απειλούνται με εξαφάνιση. Η θεωρία των δικαιωμάτων έχει ατομιστικό χαρακτήρα σε αντίθεση με άλλες που έχουν ολιστική προσέγγιση. Θεμελιώνοντας την ατομιστική θεωρία ο Regan αποδέχεται τη θεώρηση ότι το άτομο ενός ζωικού είδους που αντιμετωπίζει κίνδυνο εξαφάνισής του δεν έχει περισσότερη αξία από ένα άτομο που ανήκει σε είδος που δεν κινδυνεύει¹²³.

Στην περίπτωση της χρήσης των ζώων στην έρευνα, η άποψη του Regan είναι κατηγορηματικά καταργητική. Θεωρεί πως τα ζώα, που χρησιμοποιούνται για ερευνητικούς σκοπούς, αντιμετωπίζονται με παντελή έλλειψη σεβασμού, απαξιωτικά, με μοναδική αναγνώριση της αξία τους στη χρησιμότητά τους στην έρευνα. Αυτό ισχύει εξίσου όταν χρησιμοποιούνται σε ασήμαντες, διπλές, περιττές ή άσκοπες έρευνες, όπως και όταν χρησιμοποιούνται σε μελέτες που υπόσχονται πραγματικά ανθρώπινα οφέλη. Το καλύτερο που μπορούμε να κάνουμε όταν πρόκειται να χρησιμοποιήσουμε ζώα στην έρευνα είναι να μην τα χρησιμοποιήσουμε. Εκεί βρίσκεται το καθήκον μας, σύμφωνα με την άποψη των δικαιωμάτων¹²⁴.

Σύμφωνα με τον Πρωτοπαπαδάκη, στην επιστήμη γίνεται αναφορά μόνον για πολιτικά, κοινωνικά, νομικά και ηθικά δικαιώματα τα οποία κατά βάση είναι κοινωνικά δικαιώματα αφού δεν υφίστανται εκτός της ανθρώπινης κοινωνίας, ούτε στη φύση λόγου χάριν.¹²³ Από τις τέσσερις λοιπόν κατηγορίες που αναφέρθηκαν, των δικαιωμάτων, η μόνη η οποία μπορεί να ανταποκρίνεται στα

¹²² Regan, T. (2004). The case for animal rights. California: University of California press.

¹²³ Regan, T. (2004). The case for animal rights. California: University of California press

¹²⁴ Regan, T. (2004). The case for animal rights. California: University of California press.

δικαιώματα των ζώων είναι αυτή των ηθικών δικαιωμάτων. Η ηθική όμως, αποτελεί ανθρώπινο κατασκεύασμα που όπως προαναφέρθηκε δεν μπορεί να υπάρξει εκτός της ανθρώπινης κοινωνίας και όπως χαρακτηριστικά ο Πρωτοπαπαδάκης αναφέρει : «Αποτελεί λεπτοφυή κοινωνική επιγένεση, υπό την έννοια πως καλύπτει τις δευτερογενείς ανάγκες των μελών μια κοινωνίας, και εξυπηρετεί όχι τα στοιχειώδη συμφέροντα τους, αλλά τα βέλτιστα»¹²⁵

4.Η ευθανασία στην Κτηνιατρική επιστήμη

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε την ευθανασία των ζώων συντροφιάς μέσα από την Κτηνιατρική επιστήμη. Αρχικά θα αναφερθούμε σύντομα και περιεκτικά στην ιστορική της πορεία και τη μετεξέλιξή της στο χρόνο. Στη συνέχεια επικεντρωνόμαστε στους δεοντολογικούς κώδικες των κτηνιάτρων για την ευθανασία. Αμέσως μετά αναφερόμαστε στους κύριους λόγους ευθανασίας και κλείνουμε παρουσιάζοντας μεθόδους ευθανασίας, που χρησιμοποιούνται στην κτηνιατρική επιστήμη.

4.1. Η πορεία της Κτηνιατρικής από την αρχαιότητα στο σήμερα

Η Κτηνιατρική επιστήμη μπορεί να έχει ως επίσημη αφετηρία της τον 18^ο αιώνα, τα ίχνη της όμως χάνονται στην αρχαιότητα. Η πρώτη σωζόμενη καταγραφή που αφορά κτηνιατρικά θέματα καταγράφεται στην Αίγυπτο στον πάπυρο του Kahun. Αρχαιολογικά ευρήματα πάνω σε κρανίο αγελάδας βρέθηκαν τρυπήματα, που καταμαρτυρούν ότι κατά την νεολιθική περίοδο, στο διάστημα 3400–3000 π.Χ., εκτελούνταν κτηνιατρικές επεμβάσεις¹²⁶. Επίσης σε ένα από τα αρχαιότερα ιερά βιβλία του Ινδουισμού την Rigveda γίνεται αναφορά για ιατρική περίθαλψη ζώων. Σε αυτό το ιερό βιβλίο του Ινδουισμού αναφέρεται, πως η ιατρική φροντίδα των ζώων προσφέρονταν από τους ιατρούς των ανθρώπων. Δεν υπήρχε διαχωρισμός των δύο ιατρικών κλάδων ακόμη. Προς το τέλος του 2000 π. Χ και στο έργο *Atharvaveda* διαμορφώνεται ο πυρήνας της Ιατρικής των ζώων¹²⁷.

Στην αρχαία Ινδία περίπου το 2350 π.Χ. ο Salihotra, που θεωρείται ως ο πατέρας της Κτηνιατρικής, συγγράφει μια πραγματεία με τίτλο Haya Ayurveda. Η πραγματεία περιέχει στοιχεία Ζωοτεχνίας των ιππποειδών και Ιππιατρικής. Ένα σημαντικό έργο που μεταφράζεται στα περσικά, αραβικά, θιβητιανά και αγγλικά και διαμορφώνει την κτηνιατρική κατά την αρχαιότητα¹²⁸.

Σε Κώδικα Νόμων του βασιλιά Hammurabi, στη Βαβυλωνία της Μεσοποταμίας, το 1760 π.Χ., καταγράφονται κανονιστικές ρυθμίσεις για την άσκηση του κτηνιατρικού επαγγέλματος. Ουσιαστικά αποτελεί ένα νομικό πλαίσιο ηθικών

¹²⁵ Ε. Δ. Πρωτοπαπαδάκης, Α. Α. Λυδάκη και Γ. Ν. Μπασκόζος, επιμ., *Περί ζώων με λογική και συναίσθημα: Δικαιώματα των ζώων: υπάρχει κάτι τέτοιο;* (Αθήνα: Ψυχογιός, 2015), 295–296.

¹²⁶ Fernando Ramirez Rozzi and Alain Froment, "Earliest Animal Cranial Surgery: From Cow to Man in the Neolithic," *Scientific Reports* 8, no. 1 (2018): Article 5535, <https://doi.org/10.1038/s41598-018-23898-w>.

¹²⁷ Pamela Hunter, *Veterinary Medicine: A Guide to Historical Sources* (Aldershot, UK: Ashgate Publishing, Ltd., 2004), 1.

¹²⁸ M.A. Samad and M.U. Ahmed, "History and Scope of Veterinary Medicine," *Bangladesh Journal of Veterinary Medicine* 1, no. 1 (2008): 1–8, <http://dx.doi.org/10.3329/bjvm.v1i1.1909>.

κανόνων, στο οποίο αναγνωρίζονται η αξία του ζωικού κεφαλαίου και καταγράφεται η για την ανάπτυξη του κλάδου της Ιατρικής των ζώων. Χαρακτηριστικά καταγράφεται πως αν ένας κτηνίατρος πραγματοποιήσει με επιτυχία μία χειρουργική επέμβαση σε μουλάρι ή βόδι και το ζώο αναρρώσει, ο ιδιοκτήτης του ζώου, οφείλει να αμείψει τον κτηνίατρο με άργυρο. Στην περίπτωση όμως, που ο κτηνίατρος προκαλέσει το θάνατο κατά την διάρκεια της χειρουργικής επέμβασης, οφείλει να αποζημιώσει τον ιδιοκτήτη με το ένα τέταρτο της αξίας του ζώου¹²⁹.

Σε όλη τη διάρκεια των κλασσικών και των ελληνορωμαϊκών χρόνων η συνύπαρξη Ιατρικής και Κτηνιατρικής συνεχίζεται σε ενιαίο κλάδο. Η Ιπποκρατική παθολογία και η Γαληνική ανατομία και φυσιολογία θεμελιώθηκαν σε έρευνες και πειράματα με ζώα. Ο Ιπποκράτης δεν θεωρείται μόνο ως ο πατέρας της Ιατρικής του ανθρώπου. Θεωρείται πως είναι και ο εισηγητής της έννοιας της «Ενιαίας Υγείας – Ενιαίας Ιατρικής», σύμφωνα με την οποία η υγεία ανθρώπων και ζώων είναι αλληλεξαρτούνται και επηρεάζονται από το περιβάλλον. Ως πρώτος κτηνίατρος στον Ελλαδικό χώρο αναφέρεται ο Μετρόδωρος ο Λαμιεύς. Γεννήθηκε στη Λαμία της Θεσσαλίας, μία περιοχή φημισμένη για την εκτροφή ιπποειδών κατά την αρχαιότητα και φέρεται να ενεργεί και ως χειρουργός. Στη Ρώμη η πρώτη γραπτή μαρτυρία για κτηνιάτρους καταγράφεται σε διάταγμα και αναφέρεται στον Απολλόδωρο τον ιππίατρο και θηρευτή, από την εποχή του Αυγούστου. Προς το τέλος της Ρωμαϊκής περιόδου οι ιστορικές καταγραφές για το επάγγελμα του κτηνιάτρου αυξάνονται και οι κτηνίατροι συναντώνται σε διάφορα κοινωνικά στρώματα. Η πλέον δημοφιλής ειδικότητα είναι αυτή του ιππιάτρου¹³⁰.

Μετά τον 5ο αιώνα μ.Χ. με τη διάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και μέχρι τον 15ο αιώνα μ.Χ. η Κτηνιατρική επιστήμη φέρεται σαν να μη υπάρχει και τα ίχνη της εξαφανίζονται. Έτσι, ελάχιστα γνωρίζουμε για την άσκησή της σε όλη την Μεσαιωνική περίοδο¹³¹.

Δύο αιώνες μετά έχουμε την αναζωογόνηση της Κτηνιατρικής επιστήμης και συγκεκριμένα το 1761, όταν η Γαλλική Κυβέρνηση ιδρύει την πρώτη Κτηνιατρική σχολή στον κόσμο στην Lyon. Η ίδρυση αυτής της Σχολής οφείλεται στο ενδιαφέρον και τις προσπάθειες του Claude Bourgelat για την καταπολέμηση της πανώλης των προβάτων. Η Κτηνιατρική σχολή της Lyon επικεντρώθηκε άμεσα και αποτελεσματικά στην έρευνα ανατομίας και στην καταπολέμηση ασθενειών για τα πρόβατα, άλογα και βοοειδή. Η αποτελεσματική καταπολέμηση της πανώλης των προβάτων είχε ως

¹²⁹ M.A. Samad and M.U. Ahmed, "History and Scope of Veterinary Medicine," *Bangladesh Journal of Veterinary Medicine* 1, no. 1 (2008): 1–8, <http://dx.doi.org/10.3329/bjvm.v1i1.1909>.

¹³⁰ K. D. Fischer, "Ancient Veterinary Medicine: A Survey of Greek and Latin Sources and Some Recent Scholarship," *Medizinhistorisches Journal* 23, no. 3/4 (1988): 191–209, <https://www.jstor.org/stable/25803949>

¹³¹ M.A. Samad and M.U. Ahmed, "History and Scope of Veterinary Medicine," *Bangladesh Journal of Veterinary Medicine* 1, no. 1 (2008): 1–8, <http://dx.doi.org/10.3329/bjvm.v1i1.1909>

αποτέλεσμα να ιδρυθεί λίγα χρόνια μετά, το 1776, η δεύτερη Κτηνιατρική Σχολή στο Alfort της Γαλλίας, κοντά στο Παρίσι¹³².

Εκείνη την εποχή, η φροντίδα της υγείας των αλόγων που απαιτούνται για τις ανάγκες του στρατού έγινε σημαντική από ποτέ. Τα άλογα ήταν τα κύρια μέσα μεταφοράς στις αποικιακές και ληστρικές επιδρομές στις χώρες της Ευρώπης. Έτσι στα επόμενα χρόνια, ο αριθμός Κτηνιατρικών σχολών αυξήθηκε και σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Το 1791 ιδρύθηκε το κτηνιατρικό κολέγιο του Λονδίνου και το 1823 άνοιξε το κτηνιατρικό κολέγιο του Εδιμβούργου. Αυτά τα χρόνια, παρόμοιες σχολές ξεκίνησαν τη δραστηριότητά τους στη Γερμανία, τη Δανία και τη Σουηδία. Έτσι, η Κτηνιατρική άρχισε να αναπτύσσεται επιστημονικά στην Ευρώπη. Αρκετά χρόνια μετά θα αναπτυχθεί και στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού στις Η.Π.Α αρχικά και στον Καναδά μετέπειτα¹³³. Στη Ελλάδα το 1950 ιδρύθηκε η Κτηνιατρική Σχολή της Θεσσαλονίκης και το 1993 η Κτηνιατρική Σχολή της Καρδίτσας¹³⁴.

Η ευημερία και η υγεία των αλόγων υπήρξε το πρωταρχικό ενδιαφέρον για χρόνια, λόγω της χρήσης αλόγων στον στρατό. Με το πέρασμα των χρόνων το ενδιαφέρον στράφηκε και προς τα βοοειδή και τα άλλα ζώα, και τελικά πρόσθεσαν σκύλους, γάτες και άλλα κατοικίδια ζώα.

Σήμερα η αλματώδης ανάπτυξη της Κτηνιατρικής επιβεβαιώνει όσο ποτέ το νόημα της φράσης: Η ανθρώπινη ιατρική προστατεύει τον άνθρωπο, η κτηνιατρική προστατεύει την ανθρωπότητα. Οι έννοιες της «ασφάλειας των τροφίμων», της «βιοασφάλειας», της «Παγκόσμιας Υγείας», της «Μεταφραστικής Ιατρικής» είχαν ως αποτέλεσμα να σπάσουν τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των επιστημονικών κλάδων και να απαιτήσουν διεπιστημονικές συνεργασίες¹³⁵.

4.2. Κώδικες δεοντολογίας κτηνιάτρων και ευθανασία

Οι κτηνιατρικές σχολές που ιδρύθηκαν σταδιακά σε όλες τις χώρες είχαν ως αποτέλεσμα την ανάγκη της επίσημης αναγνώρισης του κτηνιατρικού επαγγέλματος. Επιπλέον η ανάγκη αυτή σε συνδυασμό με την συνεχώς αναπτυσσόμενη απαίτηση για φροντίδα όλων των ζώων, παραγωγικών και συντροφιάς, ανέδειξε την ανάγκη για διασφάλιση του κλάδου από την παρανομία. Έτσι ιδρύθηκαν Κτηνιατρικοί Σύλλογοι και επαγγελματικές ενώσεις με εποπτικό έργο στους ασκούντες το επάγγελμα του κτηνιάτρου ανά τον κόσμο. Η αρχή έγινε στο 19ο αιώνα, με πρωτοπόρους τους Βρετανούς, οι οποίοι με Βασιλικό Διάταγμα ίδρυσαν στα 1844 το Βασιλικό Κολλέγιο των Κτηνιάτρων Χειρουργών (RCVS). Αρκετά αργότερα το 1949 ιδρύθηκε η

¹³² M. Bresalier, A. Cassidy, and A. Woods, "One Health in History," in *One Health: The Theory and Practice of Integrated Health Approaches*, ed. J. Zinsstag, E. M. Schelling, Whittaker, M. Tanner, and D. Waltner-Toews (CABI, 2015), 1–14, <http://dx.doi.org/10.1079/9781789242577.0001>.

¹³³ Iowa State University, "History of Veterinary Medicine," *Iowa State University Digital Repository*, https://lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1037&context=iowastate_veterinarian

¹³⁴ Δημήτρης Γκουγκουλής, *Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - Introduction to Animal Welfare* (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2024), σημειώσεις μαθήματος, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία.

¹³⁵ Iowa State University, "History of Veterinary Medicine," *Iowa State University Digital Repository*, https://lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1037&context=iowastate_veterinarian.

Καναδική Ένωση Κτηνιάτρων. Το 1968 ιδρύθηκε η Ένωση Κτηνιάτρων της Βραζιλίας¹³⁶. Στην Ελλάδα το 1971 ιδρύθηκε ο Πανελλήνιος Κτηνιατρικός Σύλλογος (Π.Κ.Σ.) με τη σύγχρονη του μορφή, με καθεστώς ιδιωτικού δικαίου¹³⁷. Το 1975 ιδρύθηκε η Ομοσπονδία Κτηνιάτρων της Ευρώπης (FVE), που εκπροσωπεί 48 εθνικές ενώσεις και κτηνιατρικές οργανώσεις από 40 ευρωπαϊκές χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας. Το ευρωπαϊκό κτηνιατρικό επάγγελμα, που ενσαρκώνει η FVE, προσπαθεί να ενισχύσει την υγεία των ζώων, την καλή διαβίωση των ζώων, τη δημόσια υγεία και την προστασία του περιβάλλοντος προωθώντας το κτηνιατρικό επάγγελμα¹³⁸.

Το κτηνιατρικό επάγγελμα είναι κατοχυρωμένο και ελεύθερο επάγγελμα. Οι κτηνίατροι ασκούν ένα ευρύ εύρος δραστηριοτήτων και έχουν συγκεκριμένα καθήκοντα, που δεν περιορίζονται μόνο στην ιδιωτική κλινική πρακτική. Οι κτηνίατροι παρέχουν πνευματικές και πρακτικές υπηρεσίες σε πελάτες και ασθενείς και στο γενικό κοινό με υπεύθυνο και ανεξάρτητο τρόπο. Το κτηνιατρικό επάγγελμα ρυθμίζεται από Αρμόδιες Αρχές ή και κτηνιατρικές επαγγελματικές οργανώσεις. Για να αποφευχθούν υπηρεσίες χαμηλής ποιότητας, που θα μπορούσαν να βλάψουν την υγεία και την καλή διαβίωση των ζώων, καθώς και τη δημόσια υγεία και το περιβάλλον, η άσκηση της κτηνιατρικής υπόκειται σε επαρκή εκπαίδευση και εγγραφή και έλεγχο από κάθε εθνική Αρμόδια Αρχή. Σε κάθε χώρα υπάρχει κώδικας επαγγελματικής συμπεριφοράς (Guide of Professional Conduct). Στον κάθε κώδικα καταγράφεται ένα λεπτομερές οδηγός επαγγελματικών αρχών ηθικής. Στο περιεχόμενό του γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην συνεχή δέσμευση του κτηνιάτρου για διασφάλιση της ευζωίας των ζώων, καθώς και για τις φροντίδες τις οποίες πρέπει να παρέχει. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό για την Υγεία των Ζώων (WOAH) οι κτηνίατροι είναι οι κύριοι υπερασπιστές για την ευημερία όλων των ζώων. Τα ζώα διαδραματίζουν σημαντικούς ρόλους για τους ανθρώπους σε όλο τον κόσμο και ο ρόλος του κτηνιάτρου στη βελτίωση της ευζωίας τους είναι σημαντικός. Η συμβολή των ζώων στην ανθρώπινη κοινωνία μέσω της παραγωγής τροφίμων, της συντροφικότητας, της βιοϊατρικής έρευνας και της εκπαίδευσης είναι εξίσου σημαντική. Οι κτηνίατροι θεωρούνται από την κοινωνία ως ειδικοί στην υγεία των ζώων, στη θεραπεία, στην πρόληψη των ασθενειών των ζώων και σε θέματα ευζωίας των. Επομένως οι κτηνίατροι αναμένεται να κάνουν κρίσεις σχετικά με την ευζωία των ζώων τόσο υπό τη φροντίδα τους, όσο και πέρα από αυτούς¹³⁹.

Οι επαγγελματικές ικανότητες και οι κώδικες δεοντολογίας του κτηνιατρικού επαγγέλματος σε κάθε χώρα, όπως και κάθε άλλου επαγγέλματος, ιστορικά

¹³⁶ V. C. Bones και J. W. Yeates, "The Emergence of Veterinary Oaths: Social, Historical and Ethical Considerations," *Journal of Animal Ethics* 2, no. 1 (2012): 20–42, <https://doi.org/10.5406/janimalethics.2.1.0020>.

¹³⁷ Πανελλήνιος Κτηνιατρικός Σύλλογος, *Καταστατικό Π.Κ.Σ. - Ιστορία*, (nd), Accessed January 21, 2025. <https://www.hva.gr/el/content.php?page=history>.

¹³⁸ Federation of Veterinarians of Europe (FVE). Accessed January 21, 2025. <https://fve.org/>.

¹³⁹ Γκουγκουλής, Δημήτρης. (2024). Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - Introduction to Animal Welfare, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. (Σημειώσεις μαθήματος: Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - Introduction to Animal Welfare, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία)

συσχετίζονται με την φιλοσοφία και την ηθική της κάθε κοινότητας ή κοινωνίας. Οι κτηνίατροι οφείλουν να παίρνουν υπόψη τους και να συζητούν έννοιες σχετικές με την σχέση ανθρώπου-ζώων, όπου σημαντικά θέματα εγείρονται, όπως τι σημαίνει «συγκατάθεση» στην κτηνιατρική πρακτική, ποια είναι η επαγγελματική τους αυτονομία, ποια επίδραση μπορούν να έχουν οι ιδιοκτήτες πάνω στα ζώα τους, κατά πόσο η ιδιοκτησία είναι η καλύτερη σχέση και για τις δύο πλευρές, ποιος έχει τα προσόντα και τα δικαιώματα να παίρνει σημαντικές αποφάσεις και ειδικότερα όταν αφορούν τον τερματισμό της ζωής των ζώων. Ένας αριθμός προσεγγίσεων είναι διαθέσιμες για να βοηθήσουν τους κτηνιάτρους να αναπτύξουν στρατηγικές για να θέσουν σε προοπτική τις αποφάσεις και τις εμπειρίες στο τέλος της ζωής των ζώων. Η γνώση των ηθικών αξιών, αρχών και πλαισίων λήψης αποφάσεων μπορεί να βοηθήσει τους κτηνιάτρους να λάβουν αποφάσεις με σιγουριά και με τη σειρά τους να βοηθήσουν τους πελάτες τους να λύσουν προβλήματα και να αντιμετωπίσουν ηθικά διλήμματα από κοινού¹⁴⁰.

Ο Ευρωπαϊκός Κτηνιατρικός Κώδικας Δεοντολογίας παρέχει περιορισμένη καθοδήγηση σχετικά με τον καθορισμό της βέλτιστης πορείας δράσης σε καταστάσεις τερματισμού της ζωής των ζώων, αναφέροντας τα εξής:

Οι κτηνίατροι διασφαλίζουν/αποκαθιστούν την καλή διαβίωση των ζώων υπό τη φροντίδα τους από οποιοδήποτε θέση του κτηνιατρικού επαγγέλματος υπηρετούν, έχοντας κατά νου τις πέντε ελευθερίες και προάγοντας τη θετική ευημερία. Τα ζώα πρέπει να βιώνουν τόσο μια καλή ζωή όσο και έναν ανθρώπινο θάνατο χωρίς περιττό πόνο. Η σύσταση του Κώδικα σχετικά με τις συζητήσεις για τον τερματισμό της ζωής των ζώων είναι πιο συγκεκριμένη, αλλά παραμένει ασαφής ως προς τον τρόπο λήψης μιας απόφασης: Οι κτηνίατροι θα πρέπει να προσπαθήσουν να ανακουφίσουν τον πόνο και την ταλαιπωρία των ζώων. Εάν η κατάστασή τους δεν είναι θεραπεύσιμη, η επιλογή της ευθανασίας θα πρέπει να συζητηθεί με τον ιδιοκτήτη του ζώου¹⁴¹.

Εκτός από την πολυπλοκότητα της διαπίστωσης του αν αξίζει να συνεχιστεί ή όχι η ζωή ενός ζώου, ο καθορισμός της καλύτερης πορείας δράσης περιπλέκεται περαιτέρω από το γεγονός ότι διακυβεύονται συμφέροντα πολλών. Αυτά τα συμφέροντα περιλαμβάνουν τα συμφέροντα του ζώου, τα συμφέροντα του ιδιοκτήτη του ζώου και τα συμφέροντα του κτηνιάτρου. Σε περίπτωση που τα συμφέροντα αυτών των ενδιαφερόμενων μερών ευθυγραμμιστούν, ο κτηνίατρος και ο ιδιοκτήτης του ζώου πιθανότατα θα καταλήξουν σε συναίνεση σχετικά με την καλύτερη πορεία δράσης. Ωστόσο, μερικές φορές συμβαίνουν καταστάσεις στις οποίες συγκρούονται τα συμφέροντα των διαφορετικών ενδιαφερομένων. Αυτή η πολυπλοκότητα επεκτείνεται περαιτέρω καθώς τα ζώα θεωρούνται νόμιμη ιδιοκτησία ενός

¹⁴⁰ Δημήτρης Γκουγκουλής, *Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - Introduction to Animal Welfare*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2024, σημειώσεις μαθήματος: Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - *Introduction to Animal Welfare*, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία.

¹⁴¹ Federation of Veterinarians of Europe. *European Veterinary Code of Conduct*. Accessed January 21, 2025. <https://fve.org/european-code-of-conduct-2019/>.

ιδιοκτήτη ζώου σύμφωνα με την νομοθεσία. Ως αποτέλεσμα, η τελική εξουσία λήψης αποφάσεων βρίσκεται στα χέρια του ιδιοκτήτη^{142, 143}.

Σε ορισμένες από αυτές τις δύσκολες καταστάσεις, ο κτηνίατρος δεν είναι πάντα σε θέση να επιλύσει τη σύγκρουση μεταξύ των ανταγωνιστικών συμφερόντων. Σε μια τέτοια κατάσταση ο Κώδικας ορίζει ότι: Ένας κτηνίατρος έχει ποικίλες νομικές και ηθικές υποχρεώσεις έναντι των ζώων και των ιδιοκτητών τους, των πελατών, των συναδέλφων του, της κτηνιατρικής ομάδας, της κοινωνίας και των αρμόδιων αρχών. Μερικές φορές, αυτές οι υποχρεώσεις μπορεί να έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους και να φέρουν στους κτηνιάτρους ένα δίλημμα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, είναι ευθύνη των κτηνιάτρων να εξισορροπούν τις υποχρεώσεις τους, λαμβάνοντας υπόψη πρώτα την υγεία και την καλή διαβίωση των ζώων και τη δημόσια υγεία¹⁴⁴. Παρόλο που ο Κώδικας ορίζει ότι ο κτηνίατρος πρέπει να δίνει προτεραιότητα στο συμφέρον του ζώου σε περίπτωση αντικρουόμενων συμφερόντων, ο ιδιοκτήτης μπορεί να έχει διαφορετική άποψη για το πώς ο κτηνίατρος πρέπει να εξυπηρετεί τα συμφέροντα τόσο του ζώου όσο και του ιδιοκτήτη. Κατά συνέπεια, μπορεί να παραμείνει ασαφές στον κτηνίατρο πώς να δώσει προτεραιότητα σε ανταγωνιστικά συμφέροντα ίσης ηθικής βαρύτητας¹⁴⁵.

4.3. Λόγοι που υποστηρίζουν τα αιτήματα ευθανασίας

Η ευθανασία των ζώων μπορεί να ζητηθεί από άτομα ή ακόμη και οργανώσεις όπως καταφύγια ζώων, ομάδες διασώσεων, φιλοζωικές οργανώσεις και καταστήματα κατοικίδιων ζώων. Κάθε άτομο ή ίδρυμα μπορεί να ζητήσει την ευθανασία ζώων για διαφορετικό λόγο, όπως π.χ. καταληκτική ασθένεια, ατύχημα, προβλήματα συμπεριφοράς, ηλικία, συνθήκες που αλλάζουν τη ζωή, υπερπληθυσμός ή ευκολία των ιδιοκτητών¹⁴⁶.

Ενώ η πρωταρχική υποχρέωση των κτηνιάτρων είναι να θεραπεύουν τα ζώα, καλούνται να προκαλέσουν τον τερματισμό της ζωής αντί να τα σώσουν. Ως φροντιστές για το τέλος της ζωής του ζώου, οι κτηνίατροι βρίσκονται να ενεργούν για λογαριασμό της σιωπηλής φωνής του ζώου και χρειάζονται να ικανοποιήσουν με κάποιο τρόπο τις ανάγκες και τις επιθυμίες των ανθρώπων τους και μια πληθώρα ιδιοσυγκρασιακών περιστάσεων, που περιορίζουν τους θεραπευτικούς και συναισθηματικούς πόρους τους εκείνη τη στιγμή. Η

¹⁴²A. R. Matte, D. K. Khosa, J. B. Coe, and M. P. Meehan, "Impacts of the Process and Decision-Making Around Companion Animal Euthanasia on Veterinary Wellbeing," *Veterinary Record* 185, no. 15 (2019): 480, <https://doi.org/10.1136/vr.105540>.

¹⁴³C. A. Morgan and M. McDonald, "Ethical Dilemmas in Veterinary Medicine," *Veterinary Clinics: Small Animal Practice* 37, no. 1 (2007): 165–79, <https://doi.org/10.1016/j.cvsm.2006.09.008>.

¹⁴⁴Federation of Veterinarians of Europe. *European Veterinary Code of Conduct*. Accessed January 21, 2025. <https://fve.org/european-code-of-conduct-2019/>

¹⁴⁵Δημήτρης Γκουγκουλής, *Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - Introduction to Animal Welfare* (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2024), σημειώσεις μαθήματος, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία.

¹⁴⁶American Veterinary Medical Association. Euthanasia. Accessed January 18, 2025. <https://www.avma.org/KB/Policies/Documents/euthanasia.pdf>

απόφαση ευθανασίας για ένα ζώο συντροφιάς μπορεί να είναι από τις πιο δύσκολες αποφάσεις που πρέπει να αντιμετωπίσει ένας ιδιοκτήτης ζώου. Είναι δύσκολο να ληφθεί μία τέτοια απόφαση για ένα ζώο, που δεν μπορεί να εκφράσει τις αξιώσεις του. Διαμορφώνονται συναισθηματικές καταστάσεις όπως η ενοχή, η θλίψη και η αβεβαιότητα, που δυσκολεύουν τη λήψη απόφασης. Αναδύονται επίσης θέματα οικονομικής ή και χρονικής διαχείρισης για την επιλογή της θεραπείας ή μη θεραπείας που μπορεί να ακολουθηθεί. Μπορεί να εμπλέκονται μέλη της οικογένειας με διαφορετικές απόψεις ή φιλοσοφίες. Η διαδικασία λήψης αποφάσεων είναι επίπονη και όλοι φοβούνται να αναλάβουν την ευθύνη της¹⁴⁷.

Περιπλέκοντας τις αποφάσεις για την ευθανασία είναι το γεγονός ότι τα ζώα συντροφιάς αποτελούν νόμιμη ιδιοκτησία και για την απαγόρευση παραβιάσεων των νόμων για τη σκληρότητα των ζώων, υπόκεινται στη διάθεση του ιδιοκτήτη. Η αυτονομία θεωρείται θεμελιώδης βιοηθική αρχή¹⁴⁸, αλλά ποια η αυτονομία πρέπει να δοθεί προτεραιότητα, όταν εξετάζεται η ευθανασία; Ένας κτηνίατρος μπορεί να επιλέξει να συμμορφωθεί με τα αιτήματα ευθανασίας, να αποτρέψει τον ιδιοκτήτη του ζώου ή να απορρίψει τέτοια αιτήματα;¹⁴⁹

Θα υπάρξουν πολλές περιπτώσεις όπου ένας κτηνίατρος πρέπει να καθορίσει εάν η ευθανασία είναι η καλύτερη πορεία δράσης ή η πιο λογική πορεία με βάση περιορισμένες πληροφορίες και να ικανοποιήσει τα αιτήματα ευθανασίας. Σύμφωνα με τον Tannenbaum οι λόγοι για την ευθανασία είναι:

1. Το ζώο πάσχει από μια ασθένεια για την οποία η κτηνιατρική δεν μπορεί να προσφέρει θεραπεία ή λύση με οποιοδήποτε κόστος.

Αποτελεί τον κυριότερο και τον πιο δικαιολογημένο λόγο για ικανοποιηθεί το αίτημα ευθανασίας. Η απόφαση παίρνεται από τους κτηνιάτρους και είναι προς το συμφέρον του ζώου, γιατί η ποιότητα ζωής του δεν είναι πλέον η επιτρεπόμενη.

2. Η ασθένεια προκαλεί ήδη έντονο πόνο στο ζώο για τον οποίο δεν υπάρχουν διαθέσιμα ανακουφιστικά μέτρα.

Το ζώο απαλλάσσεται από τον πόνο και από την ανυπόφορη παράταση της ζωής του. Ο ιδιοκτήτης και ο κτηνίατρος ενεργούν λυτρωτικά για το ζώο και φροντίζουν να «κοιμηθεί» με αξιοπρέπεια. Το ίδιο συμβαίνει και για περιστατικά σοβαρών τραυματισμών, όπου δεν μπορεί να γίνει αποκατάσταση ή δεν είναι δυνατό να εξασφαλιστεί μία αποδεκτή ποιότητα ζωής.

3. Ο πελάτης (ιδιοκτήτης του ζώου) είναι σε θέση να λάβει μια εθελοντική και ορθολογική απόφαση.

Επισημαίνεται ότι δεν είναι δεοντολογικά ορθό να παρακαμφθεί η μη συναίνεση του ιδιοκτήτη του ζώου συντροφιάς στην πραγματοποίηση ευθανασίας. Έτσι,

¹⁴⁷ B. Kipperman, P. Morris, and B. Rollin, "Ethical Dilemmas Encountered by Small Animal Veterinarians: Characterization, Responses, Consequences and Beliefs Regarding Euthanasia," *Veterinary Record* 182 (2018): 548.

¹⁴⁸ T.L. Beauchamp, "The Right to Die as the Triumph of Autonomy," *Journal of Medicine and Philosophy* 31, no. 6 (2006): 643–654.

¹⁴⁹ T. L. Beauchamp and J. F. Childress, *Principles of Biomedical Ethics*, 8th ed. (New York, NY: Oxford University Press, 2019).

στην περίπτωση που ιδιοκτήτης δεν συναινεί, ο κτηνίατρος, ως επιστήμονας και επαγγελματίας, οφείλει να απαιτήσει αποδείξεις από τον ιδιοκτήτη με κατανοητούς όρους ότι έχει αντιληφθεί όλες τις υπάρχουσες λύσεις και ορθολογικά αποφασίζει για το συμφέρον του ζώου.

4. *Ο πελάτης (ιδιοκτήτης του ζώου) καταλαβαίνει ότι το ενδιαφέρον του ζώου για την ελευθερία από τα βάσανα θα πρέπει να υπερισχύει της δικής του επικείμενης θλίψης ή της αίσθησης απώλειας.*

Όπως και στην προαναφερόμενη περίπτωση απαιτείται η συγκατάθεση του ιδιοκτήτη. Ο κτηνίατρος με κατάλληλες πειστικές συζητήσεις θα πρέπει να πείσει τον ιδιοκτήτη, ώστε να βάλει πάνω από τα συναισθήματά του το συμφέρον του ζώου. Εάν ο κτηνίατρος εκτιμά ότι η αίσθηση της απώλειας είναι σοβαρή, ως αναβάλλει την ευθανασία του ασθενούς ζώου συντροφιάς¹⁵⁰.

Επιπλέον λόγοι ευθανασίας, που καταγράφονται στη βιβλιογραφία, τους καταγράφουμε με συνεχιζόμενη αρίθμηση :

5. *Ευθανασία υπέργηρων ζώων συντροφιάς.*
6. *Ευθανασία δεσποζόμενων ασθενών ζώων συντροφιάς για οικονομικούς λόγους.*
7. *Ευθανασία δεσποζόμενων υγιών ζώων συντροφιάς για οικονομικούς ή άλλους λόγους εξυπηρέτησης των ιδιοκτητών.*
8. *Ευθανασία ζώων συντροφιάς με προβλήματα συμπεριφοράς.*
9. *Ευθανασία αδέσποτων ζώων συντροφιάς για έλεγχο του πληθυσμού ή οικονομικούς λόγους.*
10. *Ευθανασία ζώων συντροφιάς για λόγους Δημόσιας Υγείας.*

Ο Tannenbaum παρακαλεί τους κτηνιάτρους να θεωρούν τις αποφάσεις ευθανασίας ως προκύπτουσες από αιτήματα και όχι από εντολές. Οι κτηνίατροι που σκοτώνουν κατά παραγγελία στέλνουν ένα μήνυμα στους πελάτες και στο κοινό ότι οι ασθενείς τους δεν αξίζουν πολλά¹⁵¹.

4.4. Διαχείριση της πράξης της ευθανασίας

Ακόμη και αν κάποιος μπορεί να δικαιολογήσει με σιγουριά για ηθικούς λόγους γιατί ένα ζώο πρέπει να υποβληθεί σε ευθανασία, μπορεί να είναι πολύ δύσκολο να γνωρίζουμε πότε πρέπει να γίνει η ευθανασία. Ένας παράγοντας, που σχετίζεται με το χρονοδιάγραμμα της ευθανασίας, είναι το ερώτημα, εάν οι κτηνίατροι πρέπει να ξεκινήσουν αυτό το δύσκολο θέμα ή να περιμένουν τους ιδιοκτήτες να το κάνουν. Πιστεύουμε ότι είναι ευθύνη του κτηνιάτρου να θίξει το θέμα της ευθανασίας, όταν υποδεικνύεται η ανάγκη πραγματοποίησής της και ότι η παραίτηση από αυτό το καθήκον είναι πιθανό να παρατείνει τον πόνο των ζώων. Οι λεπτομέρειες προσχεδιασμού σχετικά με την ευθανασία κατατάσσονται μεταξύ των πέντε κορυφαίων συνιστωσών μιας καλής εμπειρίας

¹⁵⁰ J. Tannenbaum, *Veterinary Ethics: Animal Welfare, Client Relations, Competition and Collegiality*, 2nd ed. (St. Louis, MO: Mosby, 1995).

¹⁵¹ J. Tannenbaum, *Veterinary Ethics: Animal Welfare, Client Relations, Competition and Collegiality*, 2nd ed. (St. Louis, MO: Mosby, 1995).

θανάτου. Οι κτηνίατροι έχουν ηθική ευθύνη να εκπαιδεύσουν τους ιδιοκτήτες σχετικά με την ανάγκη της ευθανασίας ή μη, το χρονοδιάγραμμα, τις διαδικασίες υλοποίησής της, συμπεριλαμβανομένης της πιθανότητας και της φύσης πιθανών συμβάντων κρίσης και εάν και πώς μπορούν να αντιμετωπιστούν, συμπεριλαμβανομένου του κόστους¹⁵².

Σε όλα τα δυτικά κράτη οι μέθοδοι πρόκλησης ευθανασίας στα ζώα συντροφιάς περιγράφονται αναλυτικά από τη σχετική νομοθεσία. Σε χώρες που αυτό δεν ισχύει, οι κτηνίατροι βασίζονται σε επιστημονικά δεδομένα, που προκύπτουν από την Κτηνιατρική επιστήμη και ακολουθούν κατευθυντήριες γραμμές, που περιγράφονται σε πρωτόκολλα δεοντολογίας των επαγγελματιών τους ενώσεων. Η ευθανασία μπορεί να πραγματοποιηθεί με διάφορες μεθόδους, όλες από τις οποίες στοχεύουν στη διακοπή της ζωής με γρήγορο και αποτελεσματικό τρόπο με τις ελάχιστες δυσκολίες για το ζώο. Για τα ζώα συντροφιάς, η πιο κοινή μέθοδος είναι μέσω χημικών/φαρμάκων. Η ενδοφλέβια ένεση γενικών αναισθητικών είναι η προτιμώμενη μέθοδος για την ευθανασία σκύλων, γάτων και άλλων μικρών ζώων συντροφιάς. Η μεθοδολογία της ευθανασίας με προσοχή στην άνεση των ασθενών έχει προχωρήσει σημαντικά την τελευταία δεκαετία με σκοπό την παροχή καλύτερης εμπειρίας για τα ζώα, τους ιδιοκτήτες, τους κτηνιάτρους και το εμπλεκόμενο κτηνιατρικό προσωπικό. Οι προηγούμενες προσεγγίσεις έδιναν έμφαση στην ταχεία και αποτελεσματική χορήγηση του διαλύματος ευθανασίας σε συνειδητά και σε εγρήγορση ζώα. Οι οδηγίες της AVMA αναφέρουν ότι η ευθανασία πρέπει να αποφεύγει τον πόνο και την αγωνία. Πρόσφατα, το παράδειγμα έχει μετατοπιστεί από τον πρωταρχικό στόχο που είναι ένας γρήγορος θάνατος, σε έναν πιο ήρεμο και ελεγχόμενο θάνατο με παρόντα αγαπημένα πρόσωπα^{153, 154}.

Η βιοηθικός Jessica Pierce υποστηρίζει την προσθήκη μιας έκτης ελευθερίας στις πέντε ελευθερίες της ευημερίας των ζώων: την ελευθερία να πεθάνεις με καλό θάνατο. Ένας καλός θάνατος είναι αυτός που δεν έχει περιττό πόνο, βάσανα και φόβο. Είναι ειρηνικός και γίνεται παρουσία συμπονετικών μαρτύρων. Όταν επιλέγεται η ευθανασία, οι κτηνίατροι έχουν ηθική ευθύνη να παρέχουν σε όλους τους ασθενείς έναν καλό θάνατο, ειδικά επειδή υπάρχει μόνο μία ευκαιρία για να γίνει σωστά¹⁵⁵.

Οι ιδιοκτήτες θέλουν την επιλογή να είναι με το κατοικίδιό τους σε όλη τη διάρκεια της ολοκλήρωσης της διαδικασίας. Θέλουν να είναι πλήρως ενημερωμένοι για τη διαδικασία την οποία πρόκειται να παρακολουθήσουν, συμπεριλαμβάνοντας την πιθανότητα επιπλοκών κατά τη διάρκεια της αναισθησίας. Θέλουν να τους παρέχονται λεπτομέρειες που θα τους βοηθήσουν να προετοιμαστούν, να δουν το κατοικίδιό τους να κοιμάται με ελάχιστο έως καθόλου πόνο ή άγχος καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας.

¹⁵² T. L. Beauchamp and J. F. Childress, *Principles of Biomedical Ethics*, 8th ed. (New York, NY: Oxford University Press, 2019).

¹⁵³ AVMA. *AVMA Guidelines for the Euthanasia of Animals: 2020 Edition*. Accessed January 19, 2025. https://www.spandidos-publications.com/var/AVMA_euthanasia_guidelines_2020.pdf.

¹⁵⁴ T. L. Beauchamp and J. F. Childress, *Principles of Biomedical Ethics*, 8th ed. (New York, NY: Oxford University Press, 2019).

¹⁵⁵ Jessica Pierce, *The Last Walk: Reflections on Our Pets at the End of Their Lives* (Chicago, IL: The University of Chicago Press, 2012).

Κάποιοι εκφράζουν την επιθυμία να έχουν τη δυνατότητα κατ' οίκον ευθανασίας. Η εξελισσόμενη κατάσταση των ζώων ως μελών της οικογένειας σημαίνει ότι η ευθανασία των ζώων συντροφιάς είναι πλέον περισσότερο μια εμπειρία με πολλαπλά συστατικά παρά μια ιατρική πράξη¹⁵⁶.

Η πρόληψη σφαλμάτων κατά τη διαδικασία ευθανασίας θα πρέπει να αποτελεί πρωταρχικό μέλημα του κτηνιάτρου. Η χρήση τυπικών λειτουργικών διαδικασιών, που βασίζονται σε κατευθυντήριες γραμμές κλινικής πρακτικής, που έχουν αξιολογηθεί, συμβάλλει στη δημιουργία συνέπειας στην παροχή φροντίδας. Οι κατευθυντήριες γραμμές περίθαλψης προσφέρουν σαφείς οδηγίες σχετικά με τον τρόπο εκτέλεσης της ευθανασίας τόσο στο νοσοκομείο, όσο και στο σπίτι. Πολλοί κτηνίατροι βασίζονται σε αυτές τις τυπικές λειτουργικές διαδικασίες για να βοηθήσουν στη διασφάλιση της συνέπειας και της ποιότητας των υπηρεσιών τους και πολλά νοσοκομεία είναι συνηθισμένα στη χρήση τους για δραστηριότητες, όπως η χειρουργική επέμβαση και η διαχείριση της ευθανασίας. Τα λάθη μπορούν επίσης να προληφθούν με μεγαλύτερη προσοχή στην τήρηση ιατρικού αρχείου τόσο πριν, όσο και μετά την ευθανασία, όπως η τεκμηρίωση των συνομιλιών, που οδήγησαν στην ευθανασία, ποια φάρμακα χρησιμοποιήθηκαν για τη διαδικασία και ο τρόπος θανάτου του ζώου¹⁵⁷.

Η όλη διαδικασία απαιτεί χρόνο για να εδραιωθεί η σχέση και η εμπιστοσύνη, η περιγραφή των προτιμήσεων του φροντιστή και του κατοικίδιου για μια πιο ομαλή εμπειρία, η χρήση ηρεμιστικών/αναισθητικών/αγχολυτικών πριν από την ευθανασία, η προστασία της ιδιωτικής ζωής και η συμπερίληψη των αγαπημένων προσώπων. Η επιμήκυνση των προγραμματισμένων πράξεων ευθανασίας είναι επιβεβλημένη, για να φιλοξενήσει όλα τα απαραίτητα στοιχεία της σύγχρονης ευθανασίας. Προτείνουμε περισσότερο χρόνο για την όλη διαδικασία, καθώς ορισμένες από αυτές τις ιατρικές συναντήσεις μπορεί να οδηγήσουν σε απόφαση ευθανασίας: εάν όχι, αυτό εξακολουθεί να βελτιώνει την ικανότητα του κτηνιάτρου να παρέχει ενημερωμένη συγκατάθεση, να συζητά την πρόγνωση, την εξέλιξη και την επιτυχία κοινών αποφάσεων¹⁵⁸.

5. Τα επακόλουθα της ευθανασίας (φροντίδες, συνέπειες, ηθικά ζητήματα)

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε τα επακόλουθα της ευθανασίας των ζώων συντροφιάς. Λέγοντας επακόλουθα εννοούμε τις φροντίδες, τις συνέπειες και τα ηθικά ζητήματα, που προκύπτουν από την ευθανασία. Έτσι στο πρώτο υποκεφάλαιο εξετάζονται οι τρόποι διαχείρισης του νεκρού σώματος και τα ηθικά ζητήματα, που προκύπτουν από αυτό. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο εστιάζομαστε στα επακόλουθα της ευθανασίας στους ιδιοκτήτες των ζώων.

¹⁵⁶ K. Cooney and Lori Kogan, "How Pet Owners Define a 'Good Death': New Study Reveals Some Surprising Facts," *DVM360 Magazine* 53 (2022): 12.

¹⁵⁷ K. Cooney, "Importance of Documenting Euthanasia Decision-Making Processes in Patients' Medical Records," *Veterinary Record* 190 (2022): 364–366.

¹⁵⁸ N. Janke et al., "Pet Owners' and Veterinarians' Perceptions of Information Exchange and Clinical Decision-Making in Companion Animal Practice," *PLoS ONE* 16 (2021): e0245632.

Τέλος στο τρίτο υποκεφάλαιο επικεντρωνόμαστε στον αντίκτυπο συνέπειες που αφήνει η ευθανασία στους κτηνιάτρους.

5.1. Φροντίδα του ζώου μετά την ευθανασία

Λαμβάνοντας υπόψη την έκταση και την ισχύ του δεσμού μεταξύ του ζώου συντροφιάς και του ιδιοκτήτη κατά τη διάρκεια της ζωής του, ο θάνατος δημιουργεί νέες απαιτήσεις σχετικά με τη διαχείριση του σώματος του νεκρού πλέον ζώου. Το φάσμα των επιλογών σήμερα είναι τεράστιο. Ενώ, μέχρι πρόσφατα, η απλή απόρριψη σε κατάθεση πτώματος ή η αποτέφρωσή του ήταν οι μόνοι και συνηθισμένοι τρόποι, σήμερα ορισμένοι ιδιοκτήτες εκτός της ταφής του ζώου και της αποτέφρωσής του έχουν πιο ακραίες επιθυμίες και θα εξέταζαν την ταρίχευση, την κρυοσυντήρηση, τη διατήρηση ιστού για μελλοντική κλωνοποίηση ή τη δωρεά του σώματος σε επιστημονικό ίδρυμα για σκοπούς διδασκαλίας και εκπαίδευσης νέων επιστημόνων. Η κρυοσυντήρηση και η ταρίχευση είναι επιλογές για τους ιδιοκτήτες, που επιθυμούν να κρατήσουν το κατοικίδιό τους και να το βλέπουν όπως φαινόταν στη ζωή. Το κόστος και οι διαθέσιμες επιλογές συχνά καθορίζεται από το μέγεθος και το είδος του ζώου¹⁵⁹. Δεν είναι ασυνήθιστο για τις κτηνιατρικές ομάδες, που είχαν συμμετάσχει σε ευθανασία ζώου συντροφιάς, να προβαίνουν σε διευθετήσεις μετέπειτα φροντίδας του ζώου για λογαριασμό του πελάτη τους. Όταν μετά την όλη διαδικασία της ευθανασίας του κατοικίδιου, το νεκρό σώμα διαχειρίζεται συνήθως η κτηνιατρική ομάδα, η οποία θέτει σε κίνηση μια σειρά από αιτήματα του ιδιοκτήτη, συνηθέστερα για ταφή ή αποτέφρωση¹⁶⁰.

Αν οι ιδιοκτήτες αποφασίσουν να κάνουν ταφή, τότε η επόμενη απόφαση είναι πού; Οι επιλογές είναι σε πιο νεκροταφείο κατοικίδιων ζώων, κάπου κοντά στην κατοικία τους ή σε αυτό που προσφέρει καλύτερες υπηρεσίες. Κάποια κοιμητήρια κατοικίδιων ζώων προσφέρουν ξεχωριστές υπηρεσίες ταφής και σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί μια μορφή κηδείας πριν από την ταφή. Αυτό θα πρέπει να ερευνηθεί πολύ πριν από την ημέρα της ευθανασίας, αν είναι δυνατόν να συμπεριλαμβάνει επίσης και τη συζήτηση για όλες τις επιλογές σχετικά με τη διαχείριση του σώματος. Τα πλεονεκτήματα της χρήσης νεκροταφείου κατοικίδιων περιλαμβάνουν: το προσωπικό του νεκροταφείου προετοιμάζει τον τάφο και κάνει την πραγματική ταφή. Το προσωπικό του νεκροταφείου θα συντηρήσει τον τάφο. ο τόπος ταφής είναι πιθανό να είναι πιο μόνιμος. Η χρήση ενός επίσημου νεκροταφείου για κατοικίδια μπορεί να μεταφέρει μεγαλύτερη αίσθηση σεβασμού και μνήμης. Τα μειονεκτήματα περιλαμβάνουν μεγαλύτερο κόστος σε σύγκριση με την ταφή της στάχτης στο σπίτι, συμπεριλαμβανομένων πιθανών δαπανών συνεχούς συντήρησης και συχνά μεγαλύτερη απόσταση για να διανυθεί από τους ιδιοκτήτες, όταν θέλουν να επισκεφτούν τον τάφο. Το ζήτημα που τίθεται είναι αν η ταφή του ζώου έχει οικολογικές επιπτώσεις. Οι πράσινες ή φιλικές προς το

¹⁵⁹ J.R. Shaw and L. Lagoni, "End-of-Life Communication in Veterinary Medicine: Delivering Bad News and Euthanasia Decision Making," *Veterinary Clinics of North America: Small Animal Practice* 37 (2007): 95–108.

¹⁶⁰ K. Cooney, L. Kogan, S. Brooks, and C. Ellis, "Pet Owners' Expectations for Pet End-of-Life Support and After-Death Body Care: Exploration and Practical Applications," *Topics in Companion Animal Medicine* 43 (2021): 100503.

περιβάλλον επιλογές ταφής κατοικίδιων έχουν γίνει πιο δημοφιλείς και πιο ευρέως διαθέσιμες τα τελευταία χρόνια. Αυτό απαιτεί βιοδιασπώμενα κουτιά ή σάβανα ταφής κατοικίδιων, τα οποία συχνά αποτελούνται από βαμβάκι, άμυλο καλαμποκιού, μπαμπού, σκόνη ρυζιού ή άλλα μη τοξικά υλικά που έχουν σχεδιαστεί για να διασπώνται με την πάροδο του χρόνου¹⁶¹.

Η αποτέφρωση είναι η διαδικασία μετατροπής ενός σώματος σε τέφρα μέσω της καύσης, η οποία συμβαίνει σε ένα κλίβανο. Οι απαραίτητες λεπτομέρειες περιλαμβάνουν τον τύπο της αποτέφρωσης, την επιλογή τεφροδόχου, το στοιχείο μνημείου και τη θέση επιστροφής τέφρας. Το κτηνιατρικό νοσοκομείο χειρίζεται αυτά τα αιτήματα και θεωρείται από την εταιρεία μετέπειτα φροντίδας ως πελάτης τους και όχι ο ιδιοκτήτης του ζώου.

Αυτό οδηγεί σε σημαντικά ηθικά ζητήματα. Το ένα είναι η διαφάνεια στις επιλογές που κάνουν οι κτηνίατροι και στον τρόπο με τον οποίο επιλέγουν ρυθμίσεις μετέπειτα φροντίδας. Πολλά κτηνιατρικά νοσοκομεία έχουν συμβάσεις με μια μοναδική εταιρεία ταφής ή αποτέφρωσης νεκρών ζώων με καθιερωμένη δομή τιμολόγησης για τις υπηρεσίες ταφής ή αποτέφρωσης του ζώου. Τέτοιες σχέσεις βασίζονται συχνά σε πιθανά συμφέροντα και όχι σε αξιολόγηση συγκριτικής ποιότητας ή φήμης. Αυτό εγείρει ζητήματα, όταν ένας ιδιοκτήτης έχει ήδη επιλέξει ένα αποτεφρωτήριο με το οποίο ο κτηνίατρος δεν είναι συνεργαζόμενος. Ο κτηνίατρος μπορεί να κατευθύνει τον πελάτη προς αυτόν με τον οποίο προτιμά να συνεργαστεί. Ακόμη μεγαλύτερα ηθικά ζητήματα εγείρονται, αν κτηνίατρος λαμβάνει υψηλότερο οικονομικό όφελος, όταν συνεργάζεται με συγκεκριμένη εταιρεία έναντι κάποιας άλλης. Οι κτηνίατροι θα πρέπει επίσης να περιγράφουν τον τύπο της αποτέφρωσης π.χ. ιδιωτική, κοινόχρηστη ή εναλλακτικές λύσεις αντί της αποτέφρωσης, όπως η αποτέφρωση, με ακρίβεια, ώστε οι ιδιοκτήτες να μην παραπλανηθούν κατά λάθος ή σκόπιμα¹⁶².

Ο τρόπος που χειρίζεται το σώμα του νεκρού ζώου, ενώ βρίσκεται ακόμα υπό τη φροντίδα του κτηνίατρου αξίζει επίσης προσοχή. Οι πελάτες έχουν εκφράσει την προτίμησή τους για το χειρισμό/αποθήκευση του σώματος, επιλέγοντας πιο κατάλληλα υλικά π.χ. ειδικά σχεδιασμένα δοχεία μεταφοράς από τις συνήθως χρησιμοποιούμενες πλαστικές σακούλες απορριμμάτων, ωστόσο αυτές οι σακούλες εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται τακτικά στην πράξη. Τα αποτεφρωτήρια κατοικίδιων ζώων αναφέρουν ότι πολλοί κτηνίατροι φέρνουν τακτικά τα δικά τους κατοικίδια απευθείας στο αποτεφρωτήριο για να αποφύγουν να τοποθετήσουν το κατοικίδιό τους στο ψυγείο του νοσοκομείου και να αποφύγουν να τα τοποθετήσουν σε δοχεία αποθήκευσης. Τα νοσοκομεία συνήθως χρησιμοποιούν ψυγεία για να κρατήσουν τα σώματα των ζώων, που ανήκουν σε πελάτες μέχρι να τα παραλάβει η υπηρεσία αποτέφρωσης. Ένα σύστημα λιγότερο ιδανικό, για όσους προτιμούν το σώμα να φτάσει γρήγορα στον προορισμό του. Σύμφωνα με την εμπειρία μας, οι κτηνίατροι

¹⁶¹K. A. Cooney, L. R. Kogan, S. L. Brooks, and C. A. Ellis, "Pet Owners' Expectations for Pet End-of-Life Support and After-Death Body Care: Exploration and Practical Applications," *Topics in Companion Animal Medicine* 43 (June 2021): 100503

¹⁶² C. Ellis, *Aftercare*, in *Hospice and Palliative Care for Companion Animals* (Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2017), 307–312.

προστατεύουν τους ιδιοκτήτες από το να δουν πώς συγκρατείται και αποθηκεύεται το σώμα του νεκρού ζώου μέχρι την αποτέφρωση, ίσως λόγω της άγνοιας των ισχυόντων κανόνων. Όταν γνωρίζουμε καλύτερα, τα καταφέρνουμε καλύτερα και οι κτηνίατροι έχουν την ευκαιρία να αναδείξουν τις ηθικές συμπεριφορές, που σχετίζονται με τη μετέπειτα φροντίδα των νεκρών ασθενών, αντιμετωπίζοντας το σώμα σαν να ήταν δικό τους κατοικίδιο¹⁶³.

Τα νεκρά σώματα αντιπροσωπεύουν ένα άτομο που έζησε, αλλά μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν για την προώθηση της εκπαίδευσης άλλων και της ιατρικής έρευνας. Παγκόσμια, οι νεκροί άνθρωποι έχουν χρησιμοποιηθεί για να διδάξουν φοιτητές και γιατρούς εδώ και αιώνες. Στο παρελθόν, αυτό γίνονταν σε νεκρά σώματα που προέρχονταν από φτωχούς και από αζήτητα άτομα. Μια ανήθικη στάση, μιας και είναι ασέβεια να κάνεις οτιδήποτε στο σώμα ενός ατόμου χωρίς τη συγκατάθεσή του ή τη συγκατάθεση ενός μέλους της οικογένειάς του.

Ένα συγκρίσιμο και ανάλογο ήθος θα πρέπει να ισχύει για τα νεκρά ζώα. Η χρήση νεκρών ζώων για σκοπούς διδασκαλίας, εκπαίδευσης και έρευνας θα πρέπει να περιορίζεται σε εκείνους για τους οποίους λαμβάνεται ενημερωμένη συγκατάθεση από τον ιδιοκτήτη. Μπορεί κάποτε να θεωρούνταν αποδεκτή η τακτική άσκηση μαθησιακών ασκήσεων σε πτώματα, χωρίς την επίγνωση του ιδιοκτήτη τους για την προώθηση της ιατρικής γνώσης, αλλά η επαγγελματική δεοντολογία προτρέπει την επανεξέταση αυτής της συμπεριφοράς. Σύμφωνα με την εμπειρία μας, οι ιδιοκτήτες ήταν δεκτικοί να δωρίσουν το σώμα του κατοικίδιου ζώου τους για επιλεγμένους διδακτικούς σκοπούς και έχουν υπογράψει συμφωνίες που υποδεικνύουν αυτή τη συγκατάθεση¹⁶⁴.

5.2. Τα επακόλουθα της ευθανασίας για τον ιδιοκτήτη

Σήμερα ο ρόλος των ζώων συντροφιάς έχει διαφοροποιηθεί και έχει σχεδόν καθολικά αποκτήσει το ρόλο ενός πλήρους και αγαπημένου μέλους της οικογένειας, άλλοτε ως κοινωνικός σύντροφος, άλλοτε ως παιδί ή αδελφός. Τα κατοικίδια ζώα είναι πλέον αναπόσπαστα μέλη της οικογένειας. Απολαμβάνουν την προσοχή και τη φροντίδα των ιδιοκτητών και έτσι εκπληρώνουν μια ανάγκη των ανθρώπων παρόμοια με την ανάγκη φροντίδας ενός παιδιού. Το ζώο προσφέρει στους ιδιοκτήτες του μια καθημερινή δομή στις δράσεις του. Οι ιδιοκτήτες και τα ζώα συντροφιάς περνούν μεγάλο μέρος του χρόνου τους μαζί, σε ταξίδια, εργασία, άσκηση και παιχνίδι, μοιράζονται επίσης σημαντικά ορόσημα της ζωής, όπως διακοπές και γιορτές. Μέσα από την ιδιότητα μέλους της οικογένειας, τα ζώα συντροφιάς διευκολύνουν την κοινωνική υποστήριξη και ενισχύουν τη σωματική και ψυχική ευεξία των ιδιοκτητών τους. Ο δεσμός ανθρώπου-ζώου θεωρείται συχνά ως μια ειδική σχέση, όπου οι ιδιοκτήτες

¹⁶³ T.H. Champney, S. Hildebrandt, D. Gareth Jones, and A. Winkelmann, "Bodies R Us: Ethical Views on the Commercialization of the Dead in Medical Education and Research," *Anatomical Sciences Education* 12 (2019): 317–325.

¹⁶⁴ T.H. Champney, "A Bioethos for Bodies: Respecting a Priceless Resource," *Anatomical Sciences Education* 12 (2019): 432–434.

επωφελούνται από την άνευ όρων αγάπη και την αντιληπτή κατανόηση από το ζώο συντροφιάς τους¹⁶⁵.

Δυστυχώς όμως, κάποια στιγμή, είτε λόγω κάποιας ανίατης ασθένειας, είτε λόγω της περασμένης ηλικίας, πιθανότατα οι ιδιοκτήτες των ζώων να έρθουν αντιμέτωποι με την ανάγκη της ευθανασίας του αγαπημένου τους ζώου. Οι ιδιοκτήτες ζώων συντροφιάς είναι υπεύθυνοι για τη λήψη της απόφασης για ευθανασία. Η λήψη της απόφασης για ευθανασία του κατοικίδιου ζώου αποτελεί για τους ιδιοκτήτες μια απίστευτα προκλητική και επώδυνη επιλογή. Μια δύσκολη συναισθηματική κατάσταση βιώνεται από τους ιδιοκτήτες των ζώων. Ένα πρώτο κύμα λύπης, που διαρκεί από το χρόνο λήψης της απόφασης για ευθανασία μέχρι την ολοκλήρωσή της¹⁶⁶.

Η πράξη της ευθανασίας του ζώου έχει ως αποτέλεσμα τη θλίψη και το πένθος για το αγαπημένο τους ζώο. Η απώλεια του αγαπημένου κατοικίδιου προκαλεί βαρύ πένθος στους ιδιοκτήτες. Το πένθος του ζώου συντροφιάς είναι για τους ιδιοκτήτες μια έντονη συναισθηματική διαδικασία, συναισθήματα θλίψης, απόγνωσης, λύπης πλημμυρίζουν τον εσωτερικό κόσμο των ιδιοκτητών¹⁶⁷.

Η θλίψη, η λύπη, η απόγνωση και όλα τα υπόλοιπα συναισθήματα, που βιώνουν οι πενθούντες ιδιοκτήτες ζώων συντροφιάς, μπορεί να συγκριθούν με τα συναισθήματα του πένθους μιας απώλειας ανθρώπινης ζωής, ιδιαίτερα για τους ιδιοκτήτες ζώων συντροφιάς με ισχυρή προσκόλληση στο ζώο συντροφιάς τους. Μελέτες σχετικά με τη θλίψη για τα κατοικίδια ζώα δείχνουν ότι όσο πιο κοντά ήταν το άτομο με το νεκρό ζώο συντροφιάς του, τόσο πιο έντονα τα συναισθήματα θλίψης του¹⁶⁸.

Ωστόσο, σε αντίθεση με την ανθρώπινη απώλεια, η απώλεια ζώου συντροφιάς συνήθως στερείται ανάλογων κοινωνικά επικυρωμένων τελετουργιών, για παράδειγμα ενδυμασίες πένθους, κηδείες και τελετουργικά ταφής. Η απουσία αυτών των πρακτικών μπορεί να υποδηλώνει ότι η απώλεια ζώου συντροφιάς είναι ένας μικρότερος λόγος για να θρηνήσουμε. Οι πενθούντες ιδιοκτήτες ζώων συντροφιάς μπορεί να αντιμετωπίσουν πρόσθετες κοινωνικές προκλήσεις, καθώς τα άτομα εντός του συστήματος υποστήριξής τους μπορεί να μην κατανοούν τη σημασία της απώλειάς τους. Αυτές οι εμπειρίες ακυρώνουν περαιτέρω την απόκριση του πένθους, καθώς οι ιδιοκτήτες ζώων συντροφιάς φοβούνται την κρίση από τους άλλους και ότι τα συναισθήματά τους δεν αναγνωρίζονται ή εκτιμώνται ανοιχτά¹⁶⁹.

¹⁶⁵ A.R. McConnell, E. Paige Lloyd, and B.T. Humphrey, "We Are Family: Viewing Pets as Family Members Improves Wellbeing," *Anthrozoös* 32 (2019): 459–470, <https://doi.org/10.1080/08927936.2019.1621516>.

¹⁶⁶ W.G. Packman, N.P. Field, B.J. Carmack, and R. Ronen, "Continuing Bonds and Psychosocial Adjustment in Pet Loss," *Journal of Loss and Trauma* 16 (2011): 341–357, <https://doi.org/10.1080/15325024.2011.572046>.

¹⁶⁷ W.G. Packman, N.P. Field, B.J. Carmack, and R. Ronen, "Continuing Bonds and Psychosocial Adjustment in Pet Loss," *Journal of Loss and Trauma* 16 (2011): 341–357, <https://doi.org/10.1080/15325024.2011.572046>.

¹⁶⁸ L.M. Eckerd, J.E. Barnett, and L. Jeff-Dias, "Grief Following Pet and Human Loss: Closeness Is Key," *Death Studies* 40 (2016): 275–282, <https://doi.org/10.1080/07481187.2016.1139014>.

¹⁶⁹ C. Bussolari et al., "Self-Compassion, Social Constraints, and Psychosocial Outcomes in Pet Bereavement Sample," *Omega* (2018), <https://doi.org/10.1177/0030222818814050>.

Έρευνες έχουν δείξει ότι σχεδόν το ένα τρίτο των ιδιοκτητών ζώων συντροφιάς, που έκαναν ευθανασία στο ζώο τους, ανέφεραν ότι βίωσαν βαθιά ή σοβαρή θλίψη. Αυτό το υποσύνολο των πενθούντων ιδιοκτητών ζώων συντροφιάς μπορεί να παλεύει με επιπλέον αισθήματα ενοχής και λύπης, αναρωτώμενοι αν οι περιστάσεις (π.χ. οικονομικές και χρονικές στιγμές) που πήραν την απόφασή τους ήταν οι πλέον κατάλληλες. Οι σκέψεις με τις οποίες μπορεί να συνθλίβονται αυτοί οι ιδιοκτήτες ζώων συντροφιάς περιλαμβάνουν το εάν η απόφαση που πήραν ήταν σωστή ή λάθος και εάν ευθυγραμμίζονταν με αυτό που θα ήθελε το ζώο συντροφιάς τους. Το αρχικό στάδιο της θλίψης συχνά περιλαμβάνει μια αίσθηση άρνησης και σοκ. Είναι δύσκολο να αποδεχτούν την πραγματικότητα του θανάτου του κατοικίδιου ζώου τους και οδηγούνται σε έντονα ψυχοσωματικά συναισθήματα. Αναρωτιούνται αν πήραν τη σωστή απόφαση και νοιώθουν θυμό για τις συνθήκες που οδήγησαν στο θάνατο του κατοικίδιου ζώου τους. Όταν οι συναισθηματικές αντιδράσεις είναι πιο συχνές και έντονες, τότε ορισμένοι ιδιοκτήτες ζώων συντροφιάς μπορεί να εμφανίσουν σωματικά συμπτώματα όπως εμετό, τρέμουλο, εφιάλτες, ζάλη και μυϊκές συσπάσεις. Επιπλέον, τα άτομα που βιώνουν σοβαρή ή βαθιά θλίψη, διατρέχουν αυξημένο κίνδυνο να υποφέρουν από ψυχολογικές διαταραχές, για παράδειγμα κατάθλιψη και άγχος^{170, 171}. Επομένως, οι ιδιοκτήτες ζώων συντροφιάς, που λαμβάνουν την απόφαση να κάνουν ευθανασία πρέπει να έχουν άμεση πρόσβαση σε μηχανισμούς υποστήριξης και σε μηχανισμούς αντιμετώπισης του πένθους, που προκάλεσε η απώλεια του αγαπημένου ζώου τους.

Αρκετές μελέτες έχουν εντοπίσει ότι οι πενθούντες ιδιοκτήτες ζώων συντροφιάς μπορούν να διαχειριστούν τη θλίψη τους χρησιμοποιώντας διάφορα στυλ αντιμετώπισης. Μπορούν να επωφεληθούν από κοινωνική υποστήριξη μετά την απώλεια του αγαπημένου τους¹⁷². Η κοινωνική υποστήριξη μπορεί να παρέχεται απευθείας από άτομα, που είναι παρόντα στη ζωή του ιδιοκτήτη ή μέσω εναλλακτικών παρεμβάσεων, όπως κτηνίατροι, ομάδες υποστήριξης, συμβουλευτικές υπηρεσίες και τηλεφωνικές γραμμές υποστήριξης για τη διαχείριση του πένθους τους. Αυτές οι ομάδες παρέχουν έναν ασφαλή χώρο, για να μοιραστούν τα συναισθήματά τους, να ζητήσουν συμβουλές και να λάβουν ενσυναίσθηση από άτομα, που καταλαβαίνουν πραγματικά το βάθος της απώλειας. Εκτός από την κοινωνική υποστήριξη, οι αναπολήσεις και οι αναμνήσεις ευτυχισμένων στιγμών με το ζώο τους μπορεί να προσφέρουν άνεση στους πενθούντες ιδιοκτήτες. Άλλες μέθοδοι αντιμετώπισης περιλαμβάνουν τη στήριξη στη θρησκεία, τη συμμετοχή στην κοινωνική υπηρεσία και τη σύνδεση με άλλα ζώα. Ενώ ένα νέο κατοικίδιο δεν μπορεί ποτέ

¹⁷⁰ W. G. Packman et al., "Online Survey as Empathetic Bridging for the Disenfranchised Grief of Pet Loss," *Omega* 69 (2014): 333–356, <https://doi.org/10.2190/OM.69.4.a>.

¹⁷¹ H. Davis, "Death of a Companion Animal: Understanding Human Response to Bereavement," in *The Psychology of the Human-Animal Bond: A Resource for Clinicians and Researchers*, ed. C. Blazina, G. Boyraz, and D. Shenn-Miller (New York, NY: Springer, 2011).

¹⁷² W. G. Packman et al., "Online Survey as Empathetic Bridging for the Disenfranchised Grief of Pet Loss," *Omega* 69 (2014): 333–356, <https://doi.org/10.2190/OM.69.4.a>.

να αντικαταστήσει αυτό που χάθηκε, μπορεί να φέρει νέα αγάπη και ευτυχία στη ζωή των, δημιουργώντας ένα διαφορετικό αλλά εξίσου ιδιαίτερο δεσμό. Ωστόσο, δεν πρέπει ποτέ να βιαστούν και να αποφασίσουν να υιοθετήσουν ένα νέο κατοικίδιο, ενώ είναι στο δρόμο προς τη θεραπεία^{173, 174}.

5.3. Ο αντίκτυπος της ευθανασίας στον κτηνίατρο

Στη σύγχρονη κοινωνία, η κτηνιατρική είναι ζωτικής σημασίας ως επάγγελμα υγειονομικής περίθαλψης. Το κτηνιατρικό επάγγελμα είναι μοναδικό, καθώς ενώ η πρωταρχική υποχρέωση των κτηνιάτρων είναι να θεραπεύουν τα ζώα, καλούνται να προκαλέσουν τον τερματισμό της ζωής αντί να τα σώσουν. Για ορισμένους, αυτός ο ρόλος μπορεί να έρχεται σε σύγκρουση με τις αντιλήψεις της κοινωνίας για τους γιατρούς, ως θεραπευτές που δεν πρέπει να «κάνουν κακό». Η θανάτωση ζώων λαμβάνει πολλές μορφές και παρουσιάζει περίπλοκες ηθικές προκλήσεις στην κτηνιατρική λόγω των διαφόρων χρήσεων των ζώων, της εμπλοκής πολλών ενδιαφερομένων και του ευρέος φάσματος των ευθυνών του επαγγέλματος. Η ευθανασία είναι ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα, που περιλαμβάνει μια σωστά αιτιολογημένη απόφαση από τους κτηνιάτρους^{175, 176}.

Λόγω των πολλών τρόπων, που χρησιμοποιούνται τα ζώα στην κοινωνία, η ηθική υποδομή της κτηνιατρικής είναι πολύπλοκη. Οι κτηνίατροι πρέπει να διαχειρίζονται αυτές τις πολλαπλές σχέσεις μεταξύ των ζώων, των πελατών και της κοινωνίας. Η κτηνιατρική δεοντολογία απαιτεί ενδελεχή κατανόηση των ευθυνών, που σχετίζονται με το πλαίσιο σε αυτούς τους διαφορετικούς τομείς εργασίας και την ικανότητα πλοήγησης περίπλοκων ηθικών διλημμάτων σε αυτά τα πλαίσια. Κατά την εκπαίδευσή τους, οι υποψήφιοι κτηνίατροι μαθαίνουν ορισμένες τεχνικές και μεθόδους για την ευθανασία, για να ενσωματώσουν αυτή την πτυχή της εργασίας τους στην επαγγελματική τους ταυτότητα. Χρησιμοποιούνται διαφορετικές τεχνικές και μέθοδοι για τη θανάτωση ενός ζώου, ανάλογα με το πλαίσιο και τους εμπλεκόμενους φορείς. Αυτό οδήγησε στην κατανόηση της κτηνιατρικής πρακτικής ως τριάδας: κτηνίατρος, πελάτης και ζώο¹⁷⁷.

Οι κτηνίατροι μπορεί να αντιμετωπίσουν αρκετές προκλήσεις με την ευθανασία των ζώων, τόσο στη λήψη αποφάσεων όσο και σε ηθικούς λόγους, και αυτό θα

¹⁷³ K.D. Vecchio και N. Saxton-Lopez, *The Pet Loss Companion: Healing Advice from Family Therapists Who Lead Pet Loss Groups* (North Charleston, SC: CreateSpace Independent, 2013).

¹⁷⁴ H. Davis, "Death of a Companion Animal: Understanding Human Response to Bereavement," in *The Psychology of the Human-Animal Bond: A Resource for Clinicians and Researchers*, ed. C. Blazina, G. Boyraz, and D. Shenn-Miller (New York, NY: Springer, 2011).

¹⁷⁵ S. Springer and H. Grimm, "The Future of Veterinary Ethics: History, Diagnosis, and Prognosis of an Evolving Research Field," in *Ethics in Veterinary Practice: Balancing Conflicting Interests*, ed. B. Kipperman and B.E. Rollin (Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 2022), 481–500.

¹⁷⁶ Δημήτρης Γκουγκουλής, *Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - Introduction to Animal Welfare*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2024, σημειώσεις μαθήματος: Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - *Introduction to Animal Welfare*, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία.,

¹⁷⁷ Morris P. Blue Juice: Euthanasia in Veterinary Medicine. Temple University Press; Philadelphia, PA, USA: 2012.

μπορούσε να είναι πηγή αγωνίας και άγχους. Αυτές οι προκλήσεις μπορεί να οφείλονται εν μέρει στις σημαντικές εξελίξεις στην κτηνιατρική και επιπρόσθετα ότι τα ζώα συντροφιάς αντιμετωπίζονται συχνά ως μέλη της οικογένειας. Πολλές μελέτες, που διερευνούν τον αντίκτυπο της ευθανασίας ζώων και έχουν διεξαχθεί σε κτηνιάτρους ζώων συντροφιάς έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η εκτέλεση ευθανασίας μπορεί να έχει επιβλαβή ψυχολογικό αντίκτυπο για τους κτηνιάτρους, συμπεριλαμβανομένης της εξουθένωσης, της κόπωσης από συμπόνια και της μειωμένης ικανοποίησης από το επάγγελμα. Σε παρόμοιες συναισθηματικές καταστάσεις εμπλέκεται ολόκληρη η κτηνιατρική ομάδα, που συμμετέχει ενεργά στην ευθανασία του ζώου¹⁷⁸.

Ένα συχνό αποτέλεσμα της ευθανασίας για τους κτηνιάτρους είναι το ηθικό άγχος. Το ηθικό άγχος είναι ένα πιθανό αποτέλεσμα της εμπειρίας συγκρούσεων, που σχετίζονται με εργασιακά καθήκοντα ή προσδοκίες που δεν ευθυγραμμίζονται με τις αξίες του ατόμου. Είναι η εμπειρία ψυχολογικής δυσφορίας, που προκαλείται από την εμπλοκή ή την αποτυχία πρόληψης αποφάσεων ή συμπεριφορών που παραβιάζουν προσωπικές αξίες ή ηθικές πεποιθήσεις. Ως έννοια καθιερώθηκε για πρώτη φορά από τον Rollin για να περιγράψει το ηθικό άγχος, μεταξύ των επαγγελματιών κτηνιάτρων, που σχετίζονται με τη θανάτωση ζώων για λόγους που θεωρούνται απαράδεκτοι^{179, 180}.

Η κτηνιατρική ομάδα, που συμμετέχει ενεργά στην ευθανασία του ζώου εμφανίζει σημαντικά αυξημένα ποσοστά άγχους, πράγμα που φανερώνει ότι η συμμετοχή στη διαδικασία αυξάνει τη συχνότητα των αρνητικών επιπτώσεων σε αυτή την ομάδα των εργαζόμενων. Εκτός από την ψυχολογική δυσφορία, το ηθικό άγχος, τα μέλη αυτής της κτηνιατρικής ομάδας εκτίθενται δυσανάλογα σε πρωτογενές και δευτερογενές τραύμα. Η εκτέλεση της ευθανασίας, από μόνη της, μπορεί να είναι πηγή πρωτογενούς τραύματος και έχει αναγνωρισθεί ως παράδοξη ενέργεια, που είναι ενάντια στη φροντίδα των ζώων. Η κατάσταση αυτή είναι πολύ πιθανό να προκαλέσει τραυματικό άγχος, που δημιουργείται από την τέλεση της ευθανασίας και οι εργαζόμενοι διατρέχουν μεγάλο κίνδυνο να αναπτύξουν διαταραχή μετατραυματικού άγχους. Η φύση της εργασίας είναι τέτοια, που δείχνει ότι οι εργαζόμενοι κινδυνεύουν να βιώσουν και εξουθένωση, η οποία προκύπτει από το χρόνιο εργασιακό άγχος. Το άγχος που σχετίζεται με την εργασία μπορεί να διαφοροποιηθεί σε οργανωτικό άγχος, για παράδειγμα περιορισμένοι πόροι, βαρύ φορτίο υποθέσεων, πολλές ώρες εργασίας με βάρδιες και λειτουργικό άγχος, άγχος και τραύματα από την εκτέλεση της εργασίας^{181, 182}.

¹⁷⁸ R. L. Scotney, D. McLaughlin, and H. L. Keates, "A Systematic Review of the Effects of Euthanasia and Occupational Stress in Personnel Working with Animals in Animal Shelters, Veterinary Clinics, and Biomedical Research Facilities," *Journal of the American Veterinary Medical Association* 247 (2015): 1121–1130.

¹⁷⁹ P. Morris, *Blue Juice: Euthanasia in Veterinary Medicine* (Philadelphia, PA: Temple University Press, 2012).

¹⁸⁰ A. Fawcett and S. Mullan, "Managing Moral Distress in Practice," *In Practice* 40 (2018): 34–36.

¹⁸¹ "Moral Distress in Veterinarians," *The Veterinary Record* 185, no. 20 (August 2019): vetrec-2018-105289, <https://doi.org/10.1136/vr.105289>.

¹⁸² A. Fawcett and S. Mullan, "Managing Moral Distress in Practice," *In Practice* 40 (2018): 34–36.

Όπως έχουμε αναφέρει, όλοι όσοι σχετίζονται με την ευθανασία ενός ζώου μπορεί να επηρεαστούν έντονα, συμπεριλαμβανομένων των κτηνιάτρων ([42](#)). Ο αντίκτυπος για τους κτηνιάτρους, που ασχολούνται με άρρωστα και ετοιμοθάνατα ζώα σε καθημερινή βάση και εμπλέκονται σε κτηνιατρικές πράξεις ευθανασίας είναι αρνητικός. Έχει ως αποτέλεσμα τεράστιο συναισθηματικό άγχος και το ευρέως αναγνωρισμένο σύνδρομο εξουθένωσης και ηθικής δυσφορίας. Οι Bartram και Baldwin θεωρούν πως οι δυσμενείς επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των επαγγελματιών, η επαγγελματική εξουθένωση και η ηθική δυσφορία θα μπορούσαν να μετριαστούν, αν οι κτηνίατροι τροποποιούσαν τις στάσεις τους και τις αξίες τους, ώστε να βλέπουν την ευθανασία ως ευεργετική πράξη για το ζώο. Κατά συνέπεια, οι κτηνίατροι μπορεί να αναπτύξουν απόσπαση από το συμβάν και να εκλογικεύσουν ότι η ευθανασία είναι η καλύτερη εναλλακτική λύση, ωφέλιμη και ευεργετική για το ζώο^{183, 184}.

6. Συμπεράσματα

Στις μέρες μας, οι άνθρωποι αναπτύσσουν δεσμούς με τα ζώα συντροφιάς. Οι δεσμοί αυτοί είναι ισχυροί και παρόμοιοι με τους προσωπικούς και κοινωνικούς δεσμούς που αναπτύσσουν με τους συνανθρώπους τους. Δεν εκπλήσσει κανένα το γεγονός, ότι οι ιδιοκτήτες των ζώων συντροφιάς διατηρούν στενή σχέση με το ζώο συντροφιάς τους ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες ημέρες της ζωής του ζώου. Η αναπόληση των σχέσεων αυτών συνεχίζεται ακόμη και μετά το τέλος της ζωής του ζώου. Η λήψη αποφάσεων για το τέλος της ζωής των ζώων και η ευθανασία είναι μερικοί από τους πιο απαιτητικούς τομείς στην κτηνιατρική πρακτική και ηθική.

Η ευθανασία των ζώων συντροφιάς είναι γεμάτη συναισθήματα και ηθικές προκλήσεις, που μπορούν να οδηγήσουν σε ηθικό και τραυματικό άγχος για τους επαγγελματίες κτηνιάτρους και τους ιδιοκτήτες ζώων, αντίστοιχα. Ορίζουμε την ευθανασία ως τον σκόπιμο τερματισμό της ζωής, κυρίως για να ωφεληθεί το συμφέρον του ζώου μόνο όταν η ταλαιπωρία είναι επικείμενη ή μόνιμη και δεν μπορεί να ανακουφιστεί. Θα πρέπει να προσπαθήσουμε για εναλλακτικές λύσεις, όπως θεραπείες για ασθένειες ή παρηγορητική ιατρική για να καθυστερήσουμε την ευθανασία για όσο το δυνατόν περισσότερο.

Σε θετική σημείωση, η μεγαλύτερη προσοχή στην κατάρτιση και την εκπαίδευση στην ευθανασία έχει εκτεταμένα οφέλη για όλους τους ενδιαφερόμενους. Υπάρχουν πολλά που πρέπει να μάθουμε από έμπειρους ειδικούς, που έχουν αφιερώσει τη σταδιοδρομία τους στην άσκηση της ευθανασίας και από ηθικολόγους, οι οποίοι μπορούν να καθοδηγήσουν τους επαγγελματίες στις βέλτιστες πρακτικές μέσω μιας σταθερής ηθικής προσέγγισης, αντίστοιχα. Ενώ η λήψη της απόφασης για ευθανασία ενός ζώου συντροφιάς μπορεί να είναι δύσκολη λόγω περιορισμένων πληροφοριών και αβεβαιότητας σχετικά με την

¹⁸³ D.J. Bartram and D.S. Baldwin, "Veterinary Surgeons and Suicide: Influences, Opportunities and Research Directions," *Veterinary Record* 162, no. 2 (2008): 36–40

¹⁸⁴ P. Morris, *Blue Juice: Euthanasia in Veterinary Medicine* (Philadelphia, PA: Temple University Press, 2012).

κατάσταση του ασθενούς, οι κτηνίατροι θα πρέπει να διασφαλίζουν έναν ειρηνικό θάνατο, να καθιερώνουν μια ηθική προσέγγιση στη μετέπειτα φροντίδα και να επιδεικνύουν συμπόνια στους θλιμμένους ιδιοκτήτες ζώων, στην κτηνιατρική ομάδα και εαυτούς.

Βιβλιογραφία

AVMA. *AVMA Guidelines for the Euthanasia of Animals: 2020 Edition*. Accessed January 24, 2025. https://www.spandidos-publications.com/var/AVMA_euthanasia_guidelines_2020.pdf.

AVMA Guidelines for the Euthanasia of Animals: 2013 Edition, AVMA (2013), Accessed January 18, 2025 <https://www.avma.org/KB/Policies/Documents/euthanasia.pdf>

AVMA. "Joint AVMA-FVE-CVMA Statement on the Roles of Veterinarians in Ensuring Good Animal Welfare." 2014. Accessed January 18, 2025. <https://www.avma.org/KB/Policies/Pages/Joint-tatementAnimal-Welfare.aspx>.

AVMA. "Joint AVMA-FVE-CVMA Statement on the Roles of Veterinarians in Ensuring Good Animal Welfare." 2014. Accessed January 18, 2025. <https://www.avma.org/KB/Policies/Pages/Joint-StatementAnimal-Welfare.aspx>.

Bartram, D.J., and D.S. Baldwin. "Veterinary Surgeons and Suicide: Influences, Opportunities and Research Directions." *Veterinary Record* 162, no. 2 (2008): 36–40. <https://doi.org/10.1136/vr.162.2.36>.

Beauchamp TL. The Right to Die as the Triumph of Autonomy. *Journal of Medicine and Philosophy* 2006, 31, no. 6: 643-654.

Beauchamp, T. L., and J. F. Childress. *Principles of Biomedical Ethics*. 8th ed. New York, NY: Oxford University Press, 2019.

Bones, V. C., and J. W. Yeates. "The Emergence of Veterinary Oaths: Social, Historical and Ethical Considerations." *Journal of Animal Ethics* 2, no. 1 (2012): 20–42. <https://doi.org/10.5406/janimaethics.2.1.0020>.

Bresalier, M., Cassidy, A., and Woods, A. "One Health in History." In *One Health: The Theory and Practice of Integrated Health Approaches*, edited by J. Zinsstag, E. M. Schelling, Whittaker, M. Tanner, and D. Waltner-Toews, 1–14. CABI, 2015. <http://dx.doi.org/10.1079/9781789242577.0001>.

Bussolari, C., Habarth, J. M., Phillips, S., Katz, R., and Packman, W. "Self-Compassion, Social Constraints, and Psychosocial Outcomes in Pet Bereavement Sample." *Omega* (2018).

Γκουγκουλής, Δημήτρης. *Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - Introduction to Animal Welfare*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2024. Σημειώσεις μαθήματος: Εισαγωγή στην Επιστήμη της Ευζωίας των Ζώων - Introduction to Animal Welfare, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία.

Champney, T.H., Hildebrandt, S., Jones, D. Gareth, and Winkelmann, A. "Bodies R Us: Ethical Views on the Commercialization of the Dead in Medical Education and Research." *Anatomical Sciences Education* 12 (2019): 317–325.

Champney, T.H. "A Bioethos for Bodies: Respecting a Priceless Resource." *Anatomical Sciences Education* 12 (2019): 432–434.

Cooney, K. "Historical Perspective of Euthanasia in Veterinary Medicine." *Veterinary Clinics of Small Animal Practice* 50, no. 3 (May 2020): 489–502. <https://doi.org/10.1016/j.cvsm.2019.12.001>.

Cooney, K., Kogan, L., Brooks, S., and Ellis, C. "Pet Owners' Expectations for Pet End-of-Life Support and After-Death Body Care: Exploration and Practical Applications." *Topics in Companion Animal Medicine* 43 (2021): 100503.

Cooney, K., and Lori Kogan. "How Pet Owners Define a 'Good Death': New Study Reveals Some Surprising Facts." *DVM360 Magazine* 53 (2022): 12.

Cooney, K. "Importance of Documenting Euthanasia Decision-Making Processes in Patients' Medical Records." *Veterinary Record* 190 (2022): 364–366.

Davis, H. "Death of a Companion Animal: Understanding Human Response to Bereavement." In *The Psychology of the Human-Animal Bond: A Resource for Clinicians and Researchers*, edited by C. Blazina, G. Boyraz, and D. Shenn-Miller. New York, NY: Springer, 2011.

Eckerd, L.M., Barnett, J.E., and Jeff-Dias, L. "Grief Following Pet and Human Loss: Closeness Is Key." *Death Studies* 40 (2016): 275–282. <https://doi.org/10.1080/07481187.2016.1139014>.

Ellis, C. *Aftercare*. In *Hospice and Palliative Care for Companion Animals*, 307–312. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2017.

Fawcett, A., and Mullan, S. "Managing Moral Distress in Practice." *In Practice* 40 (2018): 34–36.

Federation of Veterinarians of Europe (FVE). Accessed January 21, 2025. <https://fve.org/>.

Federation of Veterinarians of Europe. *European Veterinary Code of Conduct*. Accessed January 21, 2025. <https://fve.org/european-code-of-conduct-2019/>.

Fischer, K. D. "Ancient Veterinary Medicine: A Survey of Greek and Latin Sources and Some Recent Scholarship." *Medizinhistorisches Journal* 23, no. 3/4 (1988): 191–209. <https://www.jstor.org/stable/25803949>.

Hunter, Pamela. *Veterinary Medicine: A Guide to Historical Sources*. Aldershot, UK: Ashgate Publishing, Ltd., 2004.

Huss, R. J. "Valuing Man's and Woman's Best Friend: The Moral and Legal Status of Companion Animals." *Marquette Law Review* (2002).

Iowa State University. "History of Veterinary Medicine." *Iowa State University Digital_Repository*. https://lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1037&context=iowastate_veterinarian.

Janke, N., Coe, J.B., Bernardo, T.M., Dewey, C.E., and Stone, E.A. "Pet Owners' and Veterinarians' Perceptions of Information Exchange and Clinical Decision-Making in Companion Animal Practice." *PLoS ONE* 16 (2021): e0245632.

Kemp, H. R., Jacobs, N., and Stewart, S. "The Lived Experience of Companion-Animal Loss: A Systematic Review of Qualitative Studies." *Anthrozoös* 29, no. 4 (2016): 533–57.

Kipperman, B., Morris, P., and Rollin, B. "Ethical Dilemmas Encountered by Small Animal Veterinarians: Characterization, Responses, Consequences and Beliefs Regarding Euthanasia." *Veterinary Record* 182 (2018): 548.

Knesl, Oliver, et al. "Veterinarians and Humane Endings: When Is It the Right Time to Euthanize a Companion Animal?" *Frontiers in Veterinary Science* 4, no. 45 (2017): 1. Available at <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5395644/>.

Κρανιδιώτης, Γ. "Ευθανασία: Ιστορική Ανασκόπηση Σημασιών, Ιδεών και Πρακτικών." *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* (2018).

Kruger, Katherine, and James A. Serpell. "Animal-Assisted Interventions in Mental Health: Definitions and Theoretical Foundations." In *Handbook on Animal-Assisted Therapy*, 33–48. Elsevier, 2010. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-381453-1.10003-0>.

Matte, A. R., Khosa, D. K., Coe, J. B., and Meehan, M. P. "Impacts of the Process and Decision-Making Around Companion Animal Euthanasia on Veterinary Wellbeing." *Veterinary Record* 185, no. 15 (2019): 480. <https://doi.org/10.1136/vr.105540>.

McConnell, A.R., Paige Lloyd, E., and Humphrey, B.T. "We Are Family: Viewing Pets as Family Members Improves Wellbeing." *Anthrozoös* 32 (2019): 459–470. <https://doi.org/10.1080/08927936.2019.1621516>.

"Moral Distress in Veterinarians." *The Veterinary Record* 185, no. 20 (August 2019): vetrec-2018-105289. <https://doi.org/10.1136/vr.105289>.

Morgan, C. A., and McDonald, M. "Ethical Dilemmas in Veterinary Medicine." *Veterinary Clinics: Small Animal Practice* 37, no. 1 (2007): 165–79. <https://doi.org/10.1016/j.cvsm.2006.09.008>.

Morris P. Blue Juice: Euthanasia in Veterinary Medicine. Temple University Press; Philadelphia, PA, USA: 2012.

Mullan, S., and David M. "Principles of Ethical Decision-Making in Veterinary Practice." *In Practice* (2001).

Πανελλήνιος Κτηνιατρικός Σύλλογος. *Καταστατικό Π.Κ.Σ. - Ιστορία*. (nd). Accessed January 20, 2025 0<https://www.hva.gr/el/content.php?page=history>.

Packman, W.G., Field, N.P., Carmack, B.J., and Ronen, R. "Continuing Bonds and Psychosocial Adjustment in Pet Loss." *Journal of Loss and Trauma* 16 (2011): 341–357. <https://doi.org/10.1080/15325024.2011.572046>.

Packman, W. G., Carmack, B. J., Katz, R., Carols, F., Field, N. P., and Landers, C. "Online Survey as Empathetic Bridging for the Disenfranchised Grief of Pet Loss." *Omega* 69 (2014): 333–356. <https://doi.org/10.2190/OM.69.4.a>.

Passantino, A., C. Fenga, C. Morciano, C. Morelli, M. Russo, C. Di Pietro, and M. Passantino. "Euthanasia of Companion Animals: A Legal and Ethical Analysis." *Annali dell'Istituto Superiore di Sanità* (2006).

Pierce, Jessica. *The Last Walk: Reflections on Our Pets at the End of Their Lives*. Chicago, IL: The University of Chicago Press, 2012.

Pongrácz, P., and S. S. Sztruhala. "Forgotten, but Not Lost—Alloparental Behavior and Pup–Adult Interactions in Companion Dogs." *Animals* 9, no. 1011 (2019): 1.

Πρωτοπαπαδάκης, Ε. *Η Ευθανασία Απέναντι στην Σύγχρονη Βιοηθική*. Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλας, 2002.

Πρωτοπαπαδάκης, Ε. Δ., Λυδάκη, Α. Α., και Μπασκόζος, Γ. Ν., επιμ. *Περί ζώων με λογική και συναίσθημα: Δικαιώματα των ζώων: υπάρχει κάτι τέτοιο;* Αθήνα: Ψυχογιός, 2015.

Ramirez Rozzi, Fernando, and Alain Froment. "Earliest Animal Cranial Surgery: From Cow to Man in the Neolithic." *Scientific Reports* 8, no. 1 (2018): Article 5535. <https://doi.org/10.1038/s41598-018-23898-w>

Samad, M.A., and Ahmed, M.U. "History and Scope of Veterinary Medicine." *Bangladesh Journal of Veterinary Medicine* 1, no. 1 (2008): 1–8. <http://dx.doi.org/10.3329/bjvm.v1i1.1909>.

Sandoe, P., S. Corr, and C. Palmer. "Theories of Companion Animal Ethics." In *Companion Animal Ethics*, edited by P. Sandoe, S. Corr, and C. Palmer, Wiley Publications, 2016.

Shaw, J.R., and L. Lagoni. "End-of-Life Communication in Veterinary Medicine: Delivering Bad News and Euthanasia Decision Making." *Veterinary Clinics of North America: Small Animal Practice* 37 (2007): 95–108.

Springer, S., and H. Grimm. "The Future of Veterinary Ethics: History, Diagnosis, and Prognosis of an Evolving Research Field." In *Ethics in Veterinary Practice: Balancing Conflicting Interests*, edited by B. Kipperman and B.E. Rollin, 481–500. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 2022.

Σωζοπούλου, Μαρία. *Τα Ζώα ως Κατοικίδια: Κοινωνιολογικές και Νομικές Προεκτάσεις*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2024. Σημειώσεις μαθήματος: Τα Ζώα ως Κατοικίδια: Κοινωνιολογικές και Νομικές Προεκτάσεις, ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία.

Tannenbaum J. *Veterinary Ethics: Animal Welfare, Client Relations, Competition and Collegiality*. 2nd ed. Mosby; St. Louis, MO, USA: 1995.

Yeates, J., and J. Savulescu. "Companion Animal Ethics: A Special Area of Moral Theory and Practice?" *Ethical Theory and Moral Practice* (2017).

Walsh, F. "Human-Animal Bonds II: The Role of Pets in Family Systems and Family Therapy." *Family Process* 48, no. 4 (2009): 481–99.